

Borbély Gábor: Civakodó angyalok Bevezetés a középkori filozófiába

*Akadémiai Kiadó, Bp., 2008. 380 old.,
3880 Ft (Participatio 4.)*

Borbély Gábor könyve részben már ismerős lehet a filozófia iránt érdeklődő olvasóknak, hisz néhány fejezetével, azok korábbi változataival már találkozhattunk az Akadémiai Kézikönyvek Boros Gábor szerkesztette *Filozófia* című kötetében (Akadémiai, Bp., 2007). A korábbi írások most több szempontból átdolgozva, újabb anyagokkal kiegészülve a középkori gondolkodás mélyebb és átfogóbb bemutatását célozzák. Tekintettel a téma nagyságára, már-már közhelyszerűnek tűnhet a megjegyzés, mekkora feladatra vállalkozik az, aki e munkába belefog. Így talán nem véletlen, hogy Magyarországon Borbély előtt a középkori filozófia ilyen részletes feldolgozásával és bemutatásával senki nem is próbálkozott, hiszen kevés filozófus rendelkezik a tudományos háttérrel, széles körű tájékozottsággal és kutatói precizitással, ami Borbély Gábor könyvét jellemzi. A mű adatkezelése pontos, az érvek bemutatása világos, interpretációjuk elfogulatlan; bátran fordulhat hozzá bárki, aki megbízható ismeretekre kíván szert tenni a középkori filozófia valamelyik itt tárgyalt kérdésében.

A kötet kétségtelenül mérföldkönek számít a hazai szakkönyvpiacra, s kevés választja el attól, hogy nemzetközi viszonylatban is fajsúlyos műként lehessen beszélni róla. Jelen recenzióban azon kritikai észrevételeimet teszem meg, amelyek véleményem szerint hozzásegítenék a könyvet ahhoz, hogy a középkori filozófia egy vaskos szeletének nemzetközileg is kiemelkedő bemutatása legyen.

A szerző előszava arról tájékoztat bennünket, hogy Borbély Gábor maga sem törekszik – sem történeti, sem tematikus szempontból – a középkori filozófia teljes körű bemutatására, mindössze „néhány jellemző közép-

kori probléma” (9. old.) tárgyalására szorítkozik. Azt azonban, hogy miben állnak ezek a problémák, van-e közös kiindulópontjuk, milyen területeket érintenek, nem tudjuk meg – csupán annyit, hogy a mű célja a középkori filozófia „analitikus apparátusának” bemutatása. A szerző ezt a célt meg is valósítja: alapos betekintést nyerhetünk a középkori logika rendszerébe, láthatjuk, hogy mind az ismertetett problémák felmerülésében, mind a megoldásukra kínált válaszokban milyen szerepet játszottak a nyelvre, a grammatikára, a logikára vonatkozó filozófiai állásfoglalások. Azzal együtt, hogy a tárgyalni kívánt témakörök meghatározatlanok, a megvalósítandó feladat exponálása már önmagában kijelöli a vizsgálandó tézisek egy bizonyos körét: a kötetben tárgyalt filozófusoknak elsősorban a logika, a nyelvfilozófia, a metafizika és az ismeretelmélet körébe tartozó tétéleivel foglalkozik, míg a fizika (természetfilozófia) és a gyakorlati filozófia (etika és politikai filozófia) problémái háttérbe szorulnak.

A téma bemutatása Anselmus *Monologion*jával kezdődik. Ennek alapján úgy tűnik, Borbély Gábor ahhoz a filozófiai iskolához tartozik, amely a középkori filozófia kezdeteit a XI. századra datálja, azt kockáztatva ezzel, hogy releváns, a későbbi filozófiai gondolkodást meghatározó szempontokat figyelmen kívül hagy. Igaz, a szakirodalom többnyire egyetért abban, hogy a középkori gondolkodás első igazi géniusza Anselmus volt, s a kora középkori filozófusok, mint Boëthius, Alcuin vagy Johannes Scotus Eriugena, inkább csak a korábbi hagyomány tolmácsolói, semmint önálló gondolkodók. Ugyanakkor az általuk fordított művek és a hozzájuk fűzött kommentárjaik évszázadokra meghatározták a filozófiai és teológiai gondolkodás problémáit, és gyakran a rájuk kínált megoldási javaslatokat is. Ugyancsak hiányzik az Anselmus előtti évek (Petrus Damianus, Berengarius, Lancfrancus munkásságának) bemutatása, pedig ezek voltak az új diszciplína, a dialektika megjelenésének éve, a híres és máig sok kérdést felvető, úgynevezett „dialektikus–antidialektikus” vita időszaka. Mára világossá vált, hogy ez a vita

nem csupán előjáték volt a logika, a dialektika meghatározó szerepének kialakulásában, hanem egészen a késő középkorig meghatározta a filozófia és a teológia (ész és hit) viszonyának megértését.

Természetesen nem várható el ennek az időszaknak a részletes bemutatása, hisz a kötet jellege ezt egyáltalán nem igényli. Arra azonban szükség volna, hogy mindezt egy jól megírt bevezetőben röviden ismertesse velünk a szerző, ezzel egyrészt kontextualizálva, történetileg és filozófiailag is megközelíthetővé téve tárgyát, másrészt megadva, milyen rendező elvek alapján válogat az egyes gondolkodók, művek és filozófiai problémák között. Ennek hiányában a kötet tartalma *ad hoc* válogatás eredményének tűnhet, s ezt a benyomást nem gyengíti a fejezetek aránytalanul eltérő hosszúsága és szerkezete sem.

Az Anselmust tárgyaló fejezetben nagy örömről élkezik ugyan a boëthiusi, ágostoni, sőt az arisztotelészi előzmények is, ám továbbá sem világos, miért nem érdemeltek ezek a szerzők külön fejezetet ahelyett, hogy az Anselmus ismertetésére szánt 46 oldalból közel 20-at foglalnának el.

A könyv egyes fejezeteiben a szerző hol egészen rövidre fogja az életút bemutatását (például Duns Scotus esetében, akinek életéről eleve kevés információ áll rendelkezésünkre), hol a részletesen ismertetett életrajz eseményeire fűzi fel a filozófiai kérdéseket. Ilyen például Aquinói Tamás bemutatása, ami azonban a kötet jellege miatt, illetve a magyarul is olvasható kitűnő és alapos Tamás életrajznak (Jean-Pierre Torrell: *Aquinói Szent Tamás élete és műve*. Osiris, Bp., 2002) köszönhetően nem tűnik indokoltnak.

Az olvasó így nem szabadulhat a gyanútól, hogy a kötetben szereplő filozófusok, valamint a fejezetek tartalma és hosszúsága a szerző személyes preferenciáinak függvénye. Ugyanakkor Borbély Gábor nem csupán történeti ismertetésre szorítkozik, hanem releváns kitekintésekben foglalkozik a középkori problémák és érvek modern utóéletével is. Elemzései pontosak és a terjedelmi korlátok függvényében kellően részletesek is, bár a modern kitekintésekkel kap-

csolatban sem mindig világos, miért bizonyos szerzőket tárgyal, és nem másokat; az Anselmus-fejezetben például hiányolhatjuk Plantinga sok tekintetben klasszikusnak számító interpretációját, illetve az utóbbi 8-10 év témában megjelent publikációinak (pl. Leftow, Matthews vagy Lowe írásainak) említését. Ugyanakkor vannak a tárgyhoz nem tartozó kitérők is, ebben a fejezetben például az Ágoston Izajás-értelmezésére vonatkozó kiegészítő szöveg, amely itt feleslegesnek látszik.

Noha a kötet elsősorban ismeretelméleti, logikai problémák tárgyalására szorítkozik, a szerző mégsem tud (vagy akar) szabadulni a filozófiatörténet bizonyos kötelező penzumaitól. Így például Anselmusról szólva az isteni előretudás-szabad akarat problémája mellett közel azonos figyelmet kap az ontológiai érv bemutatása, amely a megszokott történeti ismertető mintáját követi, és kevésbé fektet hangsúlyt az érv nyelvfilozófiai, logikai hátterére, ami egyébként a kötet explicit céljának fényében elvárható lenne. Anselmus műveinek tárgyalásából elsősorban a *De Veritate* és a *De Grammatico* részletes elemzését hiányolhatjuk, hiszen Anselm ezekben foglalja össze, illetve fekteti le az ontológiai érv alapjául szolgáló logikai-nyelvfilozófiai álláspontját (attól függően, hogy a *De Grammatico* melyik datálását fogadjuk el, beszélhetünk összefoglalásról vagy megalapozásról is). Itt hiányzik leginkább Lancfrancus logikai alapelveinek ismertetése, hiszen Anselmusnak az ontológiai érv kidolgozása során használt grammatikai-logikai megfontolásai feltételezhetően a Lancfrancus által az eucharisztikus vitában már sikerrel alkalmazott alapelvekre mennek vissza. E hiányokért kárpótol viszont az érv Klima Gyulától származó interpretációjának bemutatása. Klima megközelítésének fő érdeme (s a kötetbe való illeszkedése) abban áll, hogy – ellentétben a legtöbb modern interpretációval – történetileg hiteles, azaz kontextuális filozófiai kiindulópontból vizsgálja az ontológiai érv működését.

A kötet második fejezete Petrus Abaelardusnak van szentelve. Kalandos életútjának kihagyhatatlan bemutatását követően a fő témát az

univerzálé-probléma adja, amelynek tárgyalását Borbély Abaelardus (e témában) legjelentősebb filozófiai ellenfele, Champeaux-i Vilmos nézetének bemutatásával kezdi. Ezt követően ismerteti Abaelardus álláspontját, kibontva a megközelítés alapjául szolgáló *status* fogalmát, valamint az univerzális dolgok jelölte, egyidejűleg több dologra hasonlító, „zavaros és közös képmás” elméletét. Ezt követi Abaelardus „második” megoldásának ismertetése, amely a *vox* és a *sermo* közötti filozófiai különbségtétel révén – mint arra Borbély is utal – nem annyira új megoldás, mint inkább az első érvelés pontosítása, továbbfejlesztése.

A fejezet második felében Abaelardus etikai nézeteinek bemutatására kerül sor, először a *Collationes* idevágó párbeszéde, majd az *Ethica sive Scito teipsum* alapján. Az ismertetés fő pontjai a bűn fogalmának értelmezése, valamint a szándékos és akaratlagos tett, illetve az akarat és a rosszakarat fogalmi megkülönböztetése, de szó esik a „8. szentségnek”, azaz a nem tudásnak a morálteológiába való első explicit bevezetéséről, valamint arról a tényről is, hogy morális ítéletet kizárólag „a szívek egyetlen vizsgálója” hozhat.

Borbély ezután néhány rövidebb fejezetet szentel a későbbi filozófiai fejlődés során alapvetővé váló elméleteknek, módszereknek, jellegzetességeknek. Így például tárgyalja az *unitas nominis* elméletet, az érvelés metodológiai jellegzetességeit (deduktív és deduktív-axiomatikus modellek), ehhez kapcsolódva a teológia tudományosságát illető problémát, a természetes *suppositio* elvét (ezt a sok ponton kérdéses és problematikus fogalmat Petrus Hispanus mindössze 13 soros szövegéből kellene megértenünk), az Arisztotelész-szövegek fordításait, elterjedését, betiltását, interpretációit és interpretációinak interpretációit, valamint a középkori oktatás jellegzetességeit.

Bár e fejezetek kétségtelenül fontos információkat nyújtanak a későbbi tézisek megértéséhez, a témák feldolgozása nem éri el azt a magas nívót, amely a kötet többi részét jellemzi. Az olvasónak az a benyomása, mint ha a fejezetek hevenyészve, átgondolt

rendező elv híján követnék egymást – ezt támasztja alá a közjük ékelődő, méltatlanul rövid, mindössze háromoldalas (!), Albertus Magnusszal foglalkozó fejezet is.

A 40 oldalnyi stílusváltás után a kötet visszatér a korábbi szerkesztési elvhez, és a fennmaradó teológiai problémákat ismét egyes filozófusok nézeteihez kötve tárgyalja.

Egy filozófiailag remekül szerkesztett és világosan megfogalmazott fejezetben ismerkedhetünk meg Aquinói Tamás legfontosabb tanításaival. A létező és a lényeg tamási megkülönböztetésének kifejtését követően Borbély az anyagból és formából összetett szubsztanciák *essentiájának* problémáját vizsgálja, s innen tér rá az anyagot az individualizáció alapelveinek tekintő, igen problematikus, és úgy tűnik, nem kellően megalapozott tomista nézet, valamint az ennek alapjául szolgáló „megjelölt” és „meg nem jelölt” anyag közötti különbségtétel ismertetésére. Innen pedig már csak egy lépés, hogy eljussunk a könyv egyik vissza-visszatérő alapproblémájához, az univerzálék mibenlétére irányuló kérdés, illetve az erre adott tamási válasz tárgyalásához. Az elemzés egyik értéke, hogy olyan univerzáléelméletet rajzol elénk, amely a bevett és közhelyszerű, realista Tamás-értelmezés helyett egy kifinomultabb analógiaelvre épülő elméletre mutat. Borbély Gábor kitér az elmélet mögött húzódó szemantikai keretre is: annak érdekében, hogy mind az univerzálék egyedi létezését, mind több dologról való állíthatóságát fenntarthassa, Tamás az univerzális fogalmakat *secunda intentione* tartja, vagyis olyan terminusoknak, amelyek elsődlegesen a dolgok fogalmát jelölik, s csak másodlagosan a dolgok lényegét. Ebből adódóan ezt az egyedi fogalmat nem is állíthatjuk a dolgokról, hanem az *essentiát* abszolút szemlélete szerint, azaz mint ténylegesen nem létezőt kell állítanunk, annak ellenére, hogy valójában nem ez a közös a dolgokban, hanem az, ami nem állítható róluk. Mindezek fényében azt kell mondanunk, a jóindulat elvének maximális alkalmazásával, hogy még Borbély Gábornak sem sikerült a lehetetlen: konzisztensre interpretálni a tomista univerzáléelméletet.

A Tamással foglalkozó fejezet filozófiai problémákat tárgyaló része egy újabb kötelező penzummal, az öt út ismertetésével zárul. Az Isten létezése mellett szóló öt tamási érv explikációja rövidre fogott, de az érveknek az ismeretterjesztő filozófiai irodalomból való ismertsége miatt talán nem is igényel többet. Borbély elemzésének erénye, hogy egyrészt kitér az érvek közös struktúrájára, arra, hogy mind az öt érv a reflexivitás és a tranzitivitás segítségével operál, másrészt – ellentétben számos filozófiai összefoglalóval – nem feledkezik meg annak kimutatásáról sem, miért tekinthető zsákutcának mind az öt tamási út.

A Tamás-fejezet formális lezárulásával azonban még nem hagyjuk el a skolasztika fejedelmét, hiszen Bonaventura filozófiájának ismertetése a Tamás nézeteivel való szembesítés révén történik. Nemcsak e két nagy gondolkodó nézeteit ismerhetjük meg, hanem bepillantást nyerhetünk a ferences, illetve a domonkos gondolkodás jellegzetességeibe; a platóni-agusztiniánus hagyomány sajátosan eltérő értelmezéseibe.

Ezután Borbély a Tempier püspök nevével jelzett, 1277-es elítélő határozattal foglalkozik, amely sok szempontból problematikus ugyan, ám kétségtelenül nagy hatással volt a filozófia későbbi fejlődésére. Miközben problematikuságával a kortársak is tisztában voltak, a párizsi teológiai fakultásra érvényes joghatósága miatt így is számos későbbi szerző filozófiai nézeteinek formálódására ható autoritássá vált. Sőt egyes források szerint a határozat még azt is elérte, hogy Sigerius de Brabantia visszavonja olyan téziseit, amelyeket soha nem is vallott.

Az elítélő határozat egyik központi eleme a kettős igazság elméletének elítélése. Borbély interpretációjában az elítélt tétel szerint lehetséges, hogy egymásnak ellentmondó állítások egyidejűleg igazak legyenek. Ez a doktrína azonban olyan logikai ellentmondást hordoz (a kétértékűség elvének feladását), amelyet, mint arra Borbély rámutat, egyetlen filozófus sem fogadott, s lényegében nem is fogadhatott el.

Borbély olvasata leegyszerűsíti, s ezzel gyengíti a Tempier-féle elítélő határozatot, miközben pedig meg-

kérdőjelezhető, hogy valóban ezen elmélet elítélését célozta-e a határozat, vagy inkább azon nézetét, mely szerint lehetséges egymástól függetlenül igaznak tekinteni a különböző tudományok egymásnak ellentmondó kijelentéseit.

A kérdés eldöntése mindenesetre nemcsak az 1277-es határozat megítélése szempontjából fontos, hanem azért is, mert további kérdéseket vet fel Sigerius de Brabantia vagy Boethius de Dacia nézeteivel kapcsolatban. E két jeles gondolkodó életéről és munkásságáról keveset tudunk. Bemutatásuk a kötetben ennek ellenére informatív és szubsztantív: a szerző elsősorban azon interpretációs elveiket ismerteti, amelyek ilyen explicit formában csak a XX. század „hermeneutikai fordulatát” követően jelentek meg ismét a filozófiai gondolkodásban, és máig a filozófiai vizsgálódás (legalábbis bizonyos formáinak) alapelveit alkotják.

Petrus Olivi, Aegidius Romanus, Godofredus de Fontibus és Henricus Gandavensis (ez utóbbi nagyságához mérten túlságosan is) rövid tárgyalását követően Duns Scotus filozófiájának részletes kifejtése következik. Scotusnak a létezés univocitására vonatkozó tézisével kapcsolatban Borbély rámutat, hogy az elmélet háttérben az univocitás fogalmának olyan értelmezése áll, amely az arisztotelészi definíciótól eltérően nem igényli a név által jelölt fogalmi lényeg azonosságát. A másik fő téma az intuitív és az absztraktív megismerés skotista állomásának ismertetése. E kétféle megismerés megkülönböztetése – mint arra Borbély felhívja a figyelmet – Henricus Gandavensistől származik, de Scotusnál új megfogalmazást és új értelmezést nyer (hozzátehetjük, nem sokáig, mert bár az említett kognitív distinkció meghatározó a késő középkor filozófiai vizsgálódásaiban, újraértelmezésére már Ockhamnál sor kerül). Ezt követi Scotus ugyancsak innovatív individuáció-elméletének tárgyalása, amely az egyediség okának az egyediség princípiumát, a *haecceitast* tekinti. Scotus úgy érvel, hogy az egyediség alapját adó dolog pozitív és szubsztanciális kell legyen (ám ez nem lehet a dolgok természete, mivel az specifikus), s ami a legfőbb,

maga is individuális – hiszen ami egy bizonyos dolgot individualizál, nem individualizálhat egy tőle numerikusan különböző, másik egyedi létezőt. Ennek fényében (minthogy nem alkothatunk róla általános fogalmat) nem lehet tudományos megismerés tárgya, mindössze annyit mondhatunk róla, hogy létezik, és működésében a *differentia specificára* hasonlít.

Petrus Aureoli és Richard of Campsall említése után egy hosszú és tartalmas fejezetben ismerkedhetünk meg Ockham filozófiai nézeteivel. Borbély Ockham munkásságának csak az első felét vizsgálja, amely nyelvelméleti meghatározottságánál fogva termékeny téma a *Civakodó Angyalok* számára.

Először tisztázza, mit jelentett a terminusok sajátosságainak fogalma, és vizsgálatuk miért volt fontos a középkori logikai hagyományban, majd röviden s némileg elnagyoltan bemutatja a két legalapvetőbb sajátosságot, a szignifikációt és a szuppozíciót, illetve ez utóbbi osztályozásait. Mint Borbély is említi, a szuppozíció alapvetően abban tér el a szignifikációtól, hogy nem önmagában a terminust illeti, hanem a terminust mint valamely propozicionális kijelentés elemét. Ugyanakkor a szövegből nem válik világossá a szuppozíció másik alapvető vonása, hogy míg egy – azonos fogalom alá rendelt – terminusnak csak egy szignifikációja lehetséges, addig számos különböző dologra szupponálhat, s ebből adódóan egy kijelentésben egy adott terminust nem mindig és nem szükségképpen az általa szignifikált dolog jelölésére használunk (ezt a jellegzetességet Borbély csak mintegy 20 oldallal később, érintőlegesen említi). Márpedig épp ez az, ami a szuppozíciók osztályozását egyáltalán szükségessé teszi.

Itt fogalmazódik meg egyértelműen a szignifikáció-elmélet és az univerzálé-tan problémáinak szoros összefüggése is: ha nincsenek univerzálék (márpedig erős a gyanú, hogy nincsenek), mit jelölnek az általános terminusok? A probléma ockhami tárgyalásakor Borbély kissé megkésve, de végül ismerteti azt az arisztotelészi szemantikai elméletet, amely nemcsak Ockham, hanem jóformán az összes nála korábbi filozófus nyelvelméletét

is meghatározta (nem véletlen tehát, hogy e fejezetben ismét felbukkan Abaelardus, Aquinói Tamás pedig jóformán főszerepet kap).

Ockham szemantikájának tárgyalása után a mentális nyelvről alkotott nézetei kerülnek terítékre, nem melőzve annak problematikus pontját (lehetséges-e equivocatio a mentális nyelvben, vagy sem) és a problémát kiküszöbölő lehetséges értelmezés válaszát sem. A fejezet (és az egész kötet) során hivatkozott művek extenzív és lényegi képet mutatnak, ám ezúttal hiányolhatjuk a témához kapcsolódó egyetlen releváns magyar nyelvű cikk (Geréby György: Ockham, Lawtoni Hugó és Crathorn a mentális nyelvről [c.1320–32]. In: Újházi Márta [szerk.]: *Érvek és kontextusok*. Gondolat, Bp., 2003) említését.

Ezután ismerteti Borbély Ockhamnek a Scotusnál már említett kognitív distinkcióról alkotott elméletét. Azon tétel kapcsán pedig, hogy Isten nem létező dolgok intuitív ismeretét is képes előidézni bennünk, bepillanthatunk a középkori csaló isten hipotézisek egy ockhami változatába is.

Ockham nézeteinek megismerését segíti a Walter Burleigh-vel, Walter Chattonnal, Adam Woodehammel és Robert Holcottal folytatott vitáinak nyomán követése, melynek során leg részletesebben a hit és a tudás tárgyról alkotott elképzeléséről és az azzal szemben megfogalmazott kritikákról esik szó.

A könyvben az utolsó, részletesen tárgyalt gondolkodó Johannes Buridanus, akire a szerző meglepő módon mindössze 6 oldalt szán; itt lényegében jelentésméletemének ismertetése és az ockhami szuppozícióelmélettel való összevetése olvasható.

A kötet a fentebb megfogalmazott kritikai megjegyzések fényében is kétségtelenül nélkülözhetetlen a filozófia és a szellemtörténet iránt érdeklődő laikus és kevésbé laikus olvasók, illetve a filozófiát különböző szinteken tanulók és művelők számára – ám hogy pontosan kiknek, azt nem tudtam megállapítani. Borbély a problémák tárgyalását kontextualizálásukkal, történeti előzményeik bemutatásával kezdi, és a bennük felmerülő fogalmakat, alapelveket (a jártasabb olvasó számára néhol feleslegesnek tűnő)

alapossággal ismerteti. Ugyanakkor a szöveg számos ponton elrugaskodik az átlagos egyetemi oktatási anyag szintjétől, és az egyébként elismerésre méltóan tömör gondolatmenetek követése komolyabb erőfeszítéseket igényel annál, ami ma az egyetemi közegben elvárható.

A könyv számos filozófiai fogalmat latin néven említ, ami a hiányos és sokszor pontatlan magyar kifejezésekkel szemben segíti az egzakt megértést. Ezzel egy időben azonban – tekintettel céljára: bevezetés – felmerül az olvasóban, miért nem lehet például Abaelardus műveinek címét (105–106. old.) vagy a porphürioszi fa elemeinek nevét (80. old.) magyarul (is) megadni, vagy az Ágoston-szöveg kritizált magyar fordítását nem csupán latinul (46. old.), hanem saját magyar fordításban is közölni. (A latinul egyáltalán nem értő olvasó számára a szövegből az sem lehet világos, melyik idézet fordítását kritizálja Borbély.)

A középkori szerzők nevének, valamint műveik címének megadása nem konzekvens. A kötetben felváltva találunk példát arra, hogy először a latin címet, latin írású nevet adja meg, majd ennek magyar jelentését vagy átírását, illetve fordítva is: a magyar szerepel előbb, majd zárójelben a latin (a 115. oldalon mindkettőre van példa), de Aquinói Szent Tamás esetében ez utóbbi teljesen el is marad (25. és 146. old.). Ockhamre viszont végig Guillelmus de Ockhamként hivatkozik, ami nem tartja vissza attól, hogy nevét e-betűs toldalékkal lássa el (pl. Ockhamet, 293. old.).

Bár a magam részéről mélyen egyetértek a *nomina sunt ad placitum* elvével (vagyis, hogy a nevek használata pusztán megegyezésen alapul), egy könyv címével kapcsolatban mégsem könnyű beérni ezzel a magyarázattal. A kötet alcíme némileg pontatlan; a tárgyalt témákra vonatkozó szűkítés célszerű lett volna. A szellemes és figyelemfelkeltő főcím is csak homályosan referál, hiszen a kötetben sem igazi vitákat, sem angyalokat nem találunk. A „civakodó” kifejezés feltehetően Borbély azon szándékát tükrözi, hogy a filozofusok érveit a kortársaikkal folytatott vitákon keresztül mutassa be. Ez a szándék azonban

nem fejeződik ki megfelelő mélységben. A középkori filozófia keretei eleve meghatározták a középkori filozófia vitajellegét. A különböző *disputatiók* és tükröződésük az írott szövegekben (legfőképp a *quodlibet* típusúakban, de az egyéb *tractatusok*ban rendszeresen felhozott ellenvetésekben is) lényegében minden középkori gondolkodót olyan szerzővé tett, akinek érvei a másokkal folytatott vitákban formálódtak. Bár az egyes fejezeteken belül időnként alkalmunk nyílik az eltérő nézetek összevetésére, a téma tárgyalása alapvetően mégis kronologikus.

Ha angyalok után kutatunk a könyvben, szintén nem találhatunk túl sok mindent – szubsztanciális értelemben éppen csak felbukkannak. A szerző nyilvánvalóan átvitt értelemben kívánta alkalmazni a terminust, amely így a kötetben ismertett szerzőkre referálna. Recenzensként nem tisztem, hogy becses középkori teológusok felett morális ítéletet mondjak, ám úgy vélem, némelyikük életének eseményei erősen kétségessé teszik, alkalmazhatjuk-e rájuk az „angyal” terminust, akárcsak átvitt értelemben is.

A kötet tipográfiai igényes és tetszetős. A tárgyalt filozófiai témákhoz kapcsolódó elsődleges források (több esetben magyarul elsőként itt olvasható) fordításai tartalmilag szervesen illeszkednek a szöveg menetébe, ugyanakkor egy egyszerű tipográfiai megoldás révén szerkezetileg első pillantásra elkülönülnek a főszövegtől.

Sajnálatos módon maradt néhány nyomdai hiba a szövegben: így például a 40. oldal logikai formalizmusaiban két negációjel helyett a szükségszerűség jele szerepel, a 70. oldal egy mondatában pedig kétszer fordul elő az „1121-ben” kifejezés.

A kötetnek külön tipográfiai jellegzetességet kölcsönöznek a szerzőnek a középkori marginálisok mintájára beszerkesztett kiegészítő megjegyzései, amelyek arról tanúskodnak, hogy egy komoly témáról, igényes tudományos megközelítésben megírt munka nem szükségszerűen száraz és fakó; kifinomult, intelligens, s olykor-olykor frivol humorral kellően szórakoztatóvá is tehető.

Anatol Schmied-Kowarzik: Unteilbar und untrennbar?

**DIE VERHANDLUNGEN ZWISCHEN
CISLEITHANIEN UND UNGARN ZUM
GESCHEITERTEN
WIRTSCHAFTSAUSGLEICH 1897**

*StudienVerlag – Institut für Geschichte,
Universität Wien, Innsbruck–Wien–
Bozen, 2010. 402 old., 49,9 €. (Wiener
Schriften zur Geschichte der Neuzeit.
Bd. 8.)*

Az 1867-ben létrejött és 1868-ban a nevét elnyert Osztrák–Magyar Monarchián belül a két fél: az ún. birodalmi tanácsban képviselt országok és tartományok, röviden az örökös tartományok, avagy a Lajtántúl, illetve a Magyar Királyság közössége jogilag alapvetően kétféle természetű volt. Léteztek közös, más néven pragmatikus ügyek, amelyek az egész Habsburg Birodalomnak az 1723-as Pragmatica Sanctióban megállapított közös védelmi kötelezettségéből fakadtak: ide tartozott a hadsereg, a külügy és a kettő finanszírozását illető pénzügy. Emellett léteztek az úgynevezett közös érdekű, más néven paktált ügyek, amelyek nem következtek a Pragmatica Sanctióból, formailag nem volt közüik a közös védelemhez, a birodalom működése szempontjából viszont ésszerűbb volt együttes kezelésük. Ezek közé mindenekelőtt gazdasági ügyek tartoztak. Az 1867-es kiegyezési tárgyalások egy tízévente, tárgyalások útján megújítandó vám- és kereskedelmi szövetség formájában törvényesítették az 1851 óta fennálló közös vámterületet. A gazdasági kiegyezési tárgyalások során azonban számos más kérdés is napirendre került, közöttük a közös bankkal, illetve a kvótával kapcsolatos kérdések. A Monarchia jegybankja, az Osztrák Nemzeti Bank 1878-tól az Osztrák–Magyar Bank nevet viselte ugyan, működésével szemben azonban sokszor jelentkeztek kifogások Magyarországról, s az önálló Magyar Nemzeti Bank követelése 1867 óta

jelen volt a magyarországi politikában. A kvóta kérdése, ti. az, hogy a két fél milyen arányban viselje a közös terheket, ugyancsak állandóan vita tárgya volt, s a magyar fél részesedésének növelése osztrák részről – részben az alkudozások során más területeken tett engedményeinek ellentételezéseként – rendre felmerült. A tárgyalat időpontig, azaz az 1890-es évekig csak egyszer kötöttek egyezményt ezen arány megváltoztatásáról, 1872-ben. Ekkor megegyeztek, hogy a határvidék polgárosítása, azaz e területnek a közös hadügyminiszter ellenőrzése alóli kivonása és a magyar, illetve horvát polgári igazgatás alá helyezése következtében az eredeti 70–30%-os osztrák–magyar arányról, fokozatosan 68,6–31,4%-os arányra térnek át. A kvótát az 1890-es évek kiegyezési vitái után 65,6–34,4%-ra, majd 1908-ban 63,6–36,4%-ra módosították. Mind-ezen kérdések megtárgyalására ugyanakkor a kiegyezési (vagy közös ügyes) törvények különböző eljárásokat írtak elő, ráadásul a közös és a közös érdekű ügyeket a birodalom két felében eltérően értelmezték, s az egyes ügyek kezelését eltérően szabályozták.

Az 1877-es gazdasági kiegyezési tárgyalások során tulajdonképpen a későbbiekhez hasonló kérdések merültek fel. Tisza Kálmán, aki korábban önálló magyar jegybankot követelt, és a Szabadelvű Párt egyértelműen sikerként könyvelhette el, bár nem mindenki tekintette annak, hogy létrejött a nem csak nevében dualizált Osztrák–Magyar Bank. A tárgyalások során ugyanakkor nem sikerült megvalósítani azon magyar célkitűzéseket, hogy a fogyasztási adókat ne a gyártó, hanem a fogyasztó országa kapja meg. Ennek nyomán a Szabadelvű Pártból több csoport is kivált, a korábbi Jobboldali Ellenzékkel létrehozták az Egyesült Ellenzéket, amely később Mérsékelt Ellenzék, majd 1892-től Nemzeti Párt néven működött, és mindinkább Apponyi Albert nevével kapcsolódott össze. A gazdasági kiegyezés következő megújítása különösebb konfliktusok nélkül jött létre, de e tárgyalások során is felmerült mind a kvótával való junktim, mind pedig az, hogy növeljék a magyar részvételt az 1867 előtt keletkezett államadósság visszafizetésében.

Schmied-Kowarzik már egyetemi szakdolgozatát is az egyik gazdasági kiegyezésről írta 1996-ban – akkor az 1878-asról. A szerző 2001-ben védte meg a jelen munka alapjául szolgáló doktori disszertációját a gazdasági kiegyezés harmadik meghosszabbításáról, illetve annak sikertelenségéről: míg a jelen munka címében már németül, disszertációjában még latinul (*indivisibiliter ac inseparabiliter*) idézte a Pragmatica Sanctio híres fordulatát (feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul), de már ott is kérdőjellel. A munka a bécsi egyetem történeti intézete „Schriften zur Geschichte der Neuzeit” címmel 2002 óta megjelenő, tanulmánygyűjteményeket, monográfiákat, illetve konferenciaköteteket tartalmazó sorozatában jelent meg. A gazdasági kiegyezések kérdése természetesen eddig is foglalkoztatta a Habsburg Birodalom történetére irányuló kutatást, ám – némileg leegyszerűsítve – a politikatörténészek mindenekelőtt azok politikai kihatásaival, a gazdaságtörténészek pedig gazdasági következményeikkel foglalkoztak. Önálló témaként csak ritkán kezelték (a kivételek: Berthold Sutter *Die Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867–1918* című tanulmánya (1968) és Andrea Barbara Hölzl *Die wirtschaftlichen Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867–1918* című, kiadatlan disszertációja [Graz, 1989]). Schmied-Kowarzikot alapvetően a politikai folyamatok érdeklik, elsősorban az, hogy az egyes politikai faktorok miként befolyásolták a kiegyezési tárgyalásokat, emezek pedig miként befolyásolták a különböző politikai folyamatokat.

Többször láthattuk már, hogy magyarországi történész kísérli meg a lajtántúli folyamatok elemzését, de nemigen találkoztunk azzal, hogy egy – magyar gyökerekkel nem rendelkező – ausztriai történész tegyen fel olyan kérdéseket a magyar történelemmel kapcsolatosan, melyeket az itthoni kollégák nemigen. A szerző a német nyelvű, részben magyar történetészek tollából származó szakirodalom mellett felhasználta az osztrák és a magyar pénzügyminisztérium levéltárában az adott kérdésre vonatkozó forrásokat, a magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek Bécsben található

német nyelvű másolatait, a magyar politikai élet minden nyilvános mozzanatáról beszámoló *Pester Lloyd*ot – talán említenünk sem kell, hogy a lajtántúli eseményekre vonatkozóan minden hozzáférhető forrást felkutatott. Úgy vélem, hogy (láthatóan hiányos magyar nyelvtudása ellenére) mindent tud, amit csak a magyar tárgyalófél álláspontjáról, taktikájáról tudni lehet. Itt sajnálhatjuk viszont igazán, hogy a magyar történészek idegen nyelvű publikációi – részben, de nem kizárólag pénzhiány miatt – szűkösek és esetlegesek: részben ennek tulajdonítható ugyanis, hogy a szerző a tágabb magyarországi politikai kontextusra irányuló szakirodalomból néha egyoldalú tájékoztatást nyer – és közvetít is az olvasónak. Így történhet meg, hogy a magyarországi szűkkeblű választási rendszert kizárólag a nemzetiségek ellen irányuló eszközként tárgyalja. Ez legalább annyira egyoldalú, mint az a másik, a magyarországi szakirodalomban jelen lévő megközelítés, amely szerint a rendszer pusztán a Függetlenségi Párt ellen irányult. A szerző ugyanígy hamis képet közvetít a magyarországi politikai életéről, amikor abszolutizálja a pártok közötti, egyébként valóban létező és meghatározó közjogi (67-es/kiegyezéspárti – 48-as/kiegyezésellenes) törésvonalat.

A korszakot ismerő magyar olvasót mehökkentheti a munka címében szereplő évszám: 1897. A Lajtán innen ugyanis a kiegyezési tárgyalások sikertelen szakaszának lezárulásaként a tárgyalásokat magyar részről folytató Bánffy Dezső báró miniszterelnök 1899. február 18-i lemondását szokás említeni. Némileg másképp van ez az örökös tartományokban, ahol a tárgyalásokat több kormány, több miniszterelnök folytatta, köztük az 1895. szeptember 30-tól 1897. november 30-ig a miniszterelnöki bársonyszékben ülő Badeni Kasimír gróf. Úgy tűnik, bizonyos fókusz is befolyásolta Schmied-Kowarzikot, de bizonyára mindenekelőtt az indokolta számára a munka lezárását, hogy 1897 után sikerrel kecsegtető tárgyalások már nemigen folytak a birodalom két felének politikusai között.

Kétségtelen tény, hogy mindkét oldal minél hamarabb szeretne vol-

na elérni a megegyezést, ha nem is azonos okból. A tárgyalások a Windischgrätz-kormánytól kezdődtek el, a Windischgrätz helyét átvevő Erich Kielmansegg kormányával viszont, e kormány átmeneti jellege miatt, nem folytatódtak az alkudozások. Badeni gróf, akivel a tárgyalások újra megkezdődtek, a szerződés gyors megkötésével valamiképpen a Monarchia erejét szerette volna dokumentálni. Erre a korábbi megegyezés lejártáig, azaz 1897 végéig nem került sor, így fel kellett mondani a szerződést, nehogy az, mint azt 1867-ben előírták, automatikusan meghosszabbodjék. Történt ez annak ellenére, hogy Badeni legismertebb intézkedésében, a Csehországra és Morvaországra vonatkozó nyelvrendelet kibocsátásában éppen a gazdasági kiegyezés játszott meghatározó szerepet. A miniszterelnök ugyanis a csehnek mint a némettel egyenrangú hivatalos nyelvnek a bevezetésével azt kívánta elérni, hogy a cseh képviselők térjenek vissza a Birodalmi Gyűlésbe, s ezzel a kormánynak meglegyen a megegyezés parlamenti elfogadásához szükséges többsége. Ugyanezen okból vette rá Ferenc Józsefet is arra, hogy – ötödszörré – végül hagyja jóvá a közismerten antiszemita Karl Lueger keresztényszociális politikus megválasztását bécsi polgármesterré.

1896 szeptemberére a sorosan vett vám- és kereskedelmi szerződés kérdésében létrejött a kormányok közötti megegyezés. A tárgyalások során azonban (ahogyan az korábban is történt) jogilag vagy formailag össze nem tartozó kérdéseket kapcsoltak össze, és az egyik fél valamely követelésével egy külső, az adott esetben a kvótára vonatkozó követelést állítottak szembe. A kvótatárgyalások lefolytatására viszont a két országban a közös ügyek intézéséről 1867-ben külön-külön elfogadott, sokban eltérő, e tekintetben azonban egybehangzó szabályozás értelmében nem a kormányok voltak hivatottak, hanem a parlament, a magyar országgyűlés és a Birodalmi Gyűlés tárgyalódelegációja (igaz, a kormányok, „a két minisztérium” közreműködésével). A hozzájárulási arány meghatározása viszont korábban is hasonló „üzleteknek” volt a része, s kidolgozott módszer sem létezett annak „objektív” megállapítá-

sára. Így az adott körülmények között nem jöhetett létre megegyezés.

Ugyanígy másfajta megegyezésre volt szükség a bankkérdést, azaz az Osztrák–Magyar Bank privilégiumának meghosszabbítását, illetve esetleges részleges módosítását illetően. Itt viszont hiába egyezett meg a két kormány: a bank, amelynek hozzájárulására volt szükség ahhoz, hogy a megegyezést az országgyűlések elé terjeszthessék, nem fogadta el a kormányok kompromisszumát. Ez pedig tovább halasztotta a megegyezést. Ahogy ezt a magyar pénzügyminiszter, Lukács László 1898. január 5-i képviselőházi beszédében kijelentette, „1897. március 5-ikén a vám és kereskedelmi szerződésre, a fogyasztási adókra, azután a bélyeg- és jogilletékre, a vasutakra és a bank-ügyre vonatkozó összes megállapodások Ő Felségéhez felterjesztettek azon kérés-sel, hogy azoknak a törvényhozás elé leendő terjesztése iránt a legfelsőbb engedélyt megadni méltóztassék”. Csak a kvótatárgyalások maradtak eredménytelenek.

Ezután ezek is miniszteriális szintre kerülhettek volna, de a két képviselőházban, mindenekelőtt a lajtántúliban annyira elmérgesedtek a viszonyok – amott a Badeni-féle nyelvrendelet, Magyarországon a Bánffyval szemben több forrásból táplálkozó ellenszenv növekedése következtében –, hogy a megegyezésnek és mindenekelőtt a parlamenti elfogadásának immár semmiféle esélye nem volt. Ekkor váltak aktuálissá a magyar kiegyezési törvény praebulumának 5. és 23–25. paragrafusában szereplő rendelkezések, amelyek előírták mindkét birodalom-félben a teljes alkotmányosságot. Ezek a magyar értelmezés szerint kizárták a szóban forgó gazdasági kiegyezés olyan elfogadását, melyet az örökös tartományokban rendeleti úton léptetnének életbe. A lajtántúli jogrend – az ún. decemberi alkotmányt alkotó hat alaptörvény egyike, a birodalmi képviselőletről szóló, az 1861. évi Februári Pátenst megváltoztató alaptörvény 14. §-a alapján – megengedte volna ezt, a magyar rigorozitással Badeniék ugyanakkor nem számoltak.

Magyarországon a kormánynak két, egymással összefüggő (kérdés ugyanakkor, mennyire komolyan gondolt)

követeléssel kellett szembenéznie. A kiegyezési törvény 68. §-a szerint, ha az egyezkedés sikertelen, „az ország önálló törvényes intézkedési jogát magának fenntartja”. Ezt a függetlenségi ellenzék a gazdasági közösség megszüntetéséként értelmezte, sőt vérmesebb függetlenségi pártiak beleértették ebbe az önálló bank azonnali megvalósítását is. Végül egyéves provizórium jött létre, azaz egy évvel meghosszabbították a korábbi kiegyezés érvényét: a Lajtán innen az országyűlés útján, azon túl rendeleti úton.

Schmied-Kowarzik végigkíséri a fenti folyamat legfontosabb szakaszait, részletesen bemutatva a legfontosabb tartalmi vitakérdéseket is, s arra a következtetésre jut, hogy a német képviselőknek a Badeni-féle nyelvrendelet elleni tiltakozása elfojtotta a gazdasági érdekeket. Hogy mindez miképpen illeszkedik a dualizmus válságának fogalomkörébe, hogy annak pusztán jele-e, vagy oka is, az továbbra is vita tárgya. A szerző úgy véli, és ezzel a recensens is egyetért, hogy a két ország (vagy „birodalomfél”) belső problémái, és nem a két fél közötti ellentétek vezettek oda, hogy a gazdasági kiegyezés megkötése nem sikerült. Azzal viszont, hogy a belső, belpolitikai problémák mennyiben származtak a Monarchia két fele közötti ellentétekből, mindeddig nem sokat foglalkoztunk.

A tárgyalások magyarországi és lajtántúli utótörténetével Schmied-Kowarzik már nem foglalkozik. 1898 augusztusában a két kormány meg egyezett a kiegyezésnek 1903-ig, azaz a külföldi kereskedelmi szerződések lejártáig való meghosszabbításáról, ez ellen pedig a magyar képviselőházban obstrukció bontakozott ki. Tisza Kálmán javaslatára a kormánypárt köreiben aláírásgyűjtés indult meg a kormány felhatalmazására, hogy a benyújtott, de az obstrukció következtében meg nem szavazott költségvetés alapján működjön, és képviselőházi jóváhagyás nélkül fogadja el a gazdasági kiegyezés meghosszabbítását. A „Lex Tiszaként” gúnyolt parlamenti erőszak kísérletet a képviselőház elnökségének lemondása, majd Bánffy már említett bukása követte. Mindez már magyar belügy. Hiszen ugyanez a képviselőház Bánffy utódjának, Széll

Kálmánnak szép szavait 1899. június 10-én, miszerint „az önálló vámterület jogállapota” állt be, elfogadta, s az itthoni tiltakozások visszatértek az 1867 óta megszokott mederbe. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a gazdasági érdekek képviselője, a gazdasági nacionalizmus ne erősödött volna a Monarchia mindkét felében, bár megítélésem szerint sokkal inkább politikai, mint gazdasági okokból, s ugyanezen okokból jött létre a magyar ipart védő Tulipán-mozgalom 1906-ban, és született meg a magyar liszt behozatala elleni tiltakozás Bécsben egy évvel korábban.

Schmied-Kowarzik könyve részleteiben is plasztikusan mutatja be azt a folyamatot, amelyben a gazdasági érdekeket mindkét oldalon elnyomták a politikai értékek és indulatok.

SZABÓ DÁNIEL

Takács Tibor: Döntéshozók

VÁROSI ELIT ÉS VÁROSI
ÖNKORMÁNYZAT NYÍREGYHÁZÁN
A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

L'Harmattan, Bp., 2008. 307 old., 2600 Ft

Minden közösséget jellemez és egyben minősít is az, milyen önreflexiós képességekkel rendelkezik, illetve hogy más közösségek, a kutatók, a politikusok figyelnek-e rá. A magunkról gondolkodás igénye akár a jelenről, akár a múltból van szó, szinte felmérhetetlenül sokszínű lehet. A témát – a gondolkodás tárgyát – motíválhatja az egyéni érdeklődés vagy a közösség figyelemre méltó teljesítménye, de hajtóerő lehet egy nagyobb közösség (nemzet) szellemi igénye is. A magyar történeti irodalmat ismerők számára nem újdonság, hogy a közösségek önismereti szükséglete hullámmódon. A Monarchia idején sorra születtek a várostörténeti monográfiák, amelyek háttérében a gyarapodó anyagi erő mellett az új polgári karakter, a *Bildungsbürger* értékei, igényei álltak. Azután jöttek új kurzusok, amelyek nehezen tolerálták az

egyéni autonómiát, az önszerveződő közösségeket és azok önmagukról való gondolkodását, beleértve a történelmi múlt megítélését is. A helyi történeti munkák presztízse leértékelődött, színvonaluk csökkent. Nyilván születtek könyvek, tanulmányok, de ezek igyekeztek a kurzus elvárásaihoz igazodni (munkásmozgalom-történet, forradalmi események egy-egy településen, a helyi évfordulókhoz köthető művek). A kevés autonóm tanulmány többnyire a múzeumi évkönyvek vagy egyéb helyi kiadványok lapjain húzódott meg.

A rendszerváltást megelőző években a megyei jogú városokban szinte mindenütt igény volt városmonográfiára, de eredmények alig születtek. Egyedül a régi egyetemi városok voltak némileg jobb helyzetben, bölcsészkaraik szervezeti háttéré miatt. A teljesség igénye nélkül: a megyeszékhelyek közül Debrecenről, Szegedről és Nagykanizsáról már több kötet is napvilágot látott; Pécssett elindult a munka, vaskos kéziratok is születtek, de megjelentetésükre a közeljövőben nincs sok remény. Győrben közel két évtizede felmerült az ötlet, létrejött a szervezeti kerete is (Monográfiai Egyesület), de a kezdeményezés még az érdemi munka megkezdése előtt elhalt. Kiskunhalas esetében viszont három vaskos kötet is jelzi a település támogató hozzáállását.

A helyi levéltárakban, múzeumokban rendre születtek a kisebb-nagyobb, alapkutatásokra épülő írások, de a szétszórt témaválasztás és a feldolgozások eltérő színvonala miatt egyelőre még egy regionális történeti fejlődési kép sem rajzolható meg. A jelenlegi helyzetért természetesen nem lehet a történészeket okolni. Szorgalmasan kutatnak és publikálnak, de úgy tűnik, egyre inkább csak egymásnak. Már hosszú idő óta csak a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület éves konferenciái nyújtanak rendszeres országos fórumot a helytörténettel foglalkozóknak, illetve a győri Mediawave fesztiválhoz kapcsolódó konferenciák biztosítanak regionális szakmai találkozást. Az egyes kutatók vagy szakmai közösségek kapcsolata a helyi társadalommal minimális, a helyi politikával pedig formális. Szemben az osztrák és a

német városokkal, alig vannak a települések történeti eseményeire épülő ünnepek. Noha minden nagyváros múltja bőven kínálna ilyen alkalmat, a helyi ünnepek szinte kizárólag az országos események helyi megjelenítései – egy részük politikai kurzusonként változik, más részük megmarad, de rangja az új helyzetben már nem ugyanaz. Nincs jobb helyzetben a helytörténet oktatása sem. Vannak ugyan pályázatok, szakkörök, helytörténeti olvasókönyvek, de a helyi közösség történetét átadó, permanens oktatás hiányzik.

Pedig az emberek és a szerveződő lokális közösségek helyi szinten élik meg az eseményeket. Minden település részese a nagy országos folyamatoknak, de hihetetlenül eltérő helyi sajátosságokkal. Az utóbbi években megjelent kevés átfogó várostörténeti munka is erről tanúskodik. Köztük van Takács Tibor vaskos kötete is, amely Nyíregyháza történetét vizsgálja a XX. század első felében. A város történetét nemcsak időben határolta le, hanem a vizsgálódást is leszűkítette a település politikai vezető rétegére, döntéshozó elitjére. Információkban gazdag, alapos munkájához felkutatott minden fellelhető forrást, felhasznált szinte minden fontos szakirodalmi forrást és elméletet.

Komoly kutatási előzményekre alig támaszkodhatott. Nehéz, szinte lehetetlen feladat politikatörténeti elemzést készíteni, ha hiányzik mögüle a gazdaság- és társadalomtörténet. A várostörténészek munkájának legnagyobb nehézsége mindenütt ebben rejlik: nincsenek szervesen egymásra épülő kutatások, csak mozaikszerű munkák.

A könyv négy fejezete a megszokott építkezési elvet követi: a nyitó várostörténettől az elit fogalmi meghatározásán át szerveződési keretei bemutatásáig. A részletes kifejtés a nyíregyházi elit társadalmi összetételét, teljesítményét és érdekviszonyait elemzi. Az alfejezetek gördülékenyen épülnek egymásra, és a szerző végig uralja a hihetetlenül gazdag forrásanyagot. A szemléleti és stilisztikai homogenitásból kiérezhető, hogy a munka nagyon koncentráltan, viszonylag rövid idő alatt született. Ez előny, bár néha hátránnyként jelentke-

zik a források elmaradt egyszerűsítése, tömörítése, valamint a következtetések túl bonyolult meghatározása, különösen a számokban, adatokban és nevekben gazdag második fejezetben.

Az általános szerkesztési elveket illetően két észrevételt tennék. Az első a jegyzetek használata. A láb-jegyzetekben döntően a primer levéltári források szerepelnek, kiegészítve korabeli sajtótermékekkel és – ritkábban – későbbi feldolgozásokkal. Ez megszokott módszer, ám sokszor zavaró, hogy a főszöveg részletesen ismerteti a képviselő-testület összetételét és a működését szabályozó törvényeket. A szakma ismeri ezeket, az érdeklődő olvasóközönség számára viszont talán felesleges, okosabb lett volna a lábjegyzetben elhelyezni őket. Ugyanakkor sajnálatosan szegényes a kiadvány képanyaga. Néha feltűnnek ugyan terek és épületek, de az arcok teljesen hiányoznak, annak ellenére, hogy döntéshozókról, tehát embe-
rekről szól az egész monográfia. Az arcok pedig megjelenítenek egy korszakot, egy települést, amiből olvasni lehet. Szintén kár, hogy az egyes alfejezetek, fejezetek végén nem mindig van konzekvens összefoglalás. Talán ennek hiányát hivatott pótolni a végső összegzés, amely sokkal jobban emlékeztet egy disszertáció szerkesztési elveire, mint egy könyv lezárására.

A TÉMAVÁLASZTÁS KERETEI

Először egy villanásnyi képet kapunk Nyíregyháza történetéről. Bátran lehetett volna bővebb, amit az eddig megjelent helytörténeti feldolgozások lehetővé tettek volna. Így a város fejlődési ívei, modellváltási törekvései, megoldási stratégiái, azok sikerei és kudarcai egyrészt összevethetők lennének az ország többi, hasonló nagyságú településének történetével, másrészt egy alaposabb várostörténet és helyi társadalomtörténet erőteljesebben alapozná meg a későbbi fejezeteket. Igaz, a szerző nem volt könnyű helyzetben. A közel háromtucatnyi, időben, szemléletben és témában rendkívül szétszórt korábbi tanulmányra kevésbé támaszkodhatott. Egy fontos megállapítással azonban itt is találkozunk: noha a XIX. század második felére óriási keres-

kedői vagyonok halmozódtak fel a városban, befektetési lehetőség hiányában a földbe vándoroltak, nem Nyíregyházán hasznosultak. Ez tükröződik a helyi elit szerkezetében és teljesítményében is, szemben például Győrrel, ahol a közvetítő gabona- és sertéskereskedelemben felhalmozott vagyon – a városi elit eltökélt szándékával és akaraterejével párosulva – a város modern gyáriparának megalapozását segítette. (Erről bővebben: Szakál Gyula: *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940*. L'Harmattan, Bp., 2002.)

Ezután Takács az országos és az annak megfelelő helyi jogszabályokhoz kapcsolódva tárgyalja a helyi elit szerveződési kereteit. Ezek a jogszabályok eltörlésük vagy módosításuk után is tovább éltek a társadalmi eljárásokban és rítusokban, a dualizmus liberális elvei például a társadalmi kapcsolatrendszert és a problémamegoldást illetően a Horthy-rendszer egészen más politikai viszonyai között is érvényesültek. E téren talán a társadalmi tőke – a társadalmi háló szerveződési mintái, a civil szervezetek erőssége, a közösségi (helyi) azonoságtudat, a kölcsönös bizalom, támogatás, barátság, jóakarát – szociológiai vizsgálata adhat a jövőben új impulzusokat a helytörténeti kutatásnak.

A VÁROSI ELIT ÖSSZETÉTELE

A városi elit összetételét Takács Tibor levéltári alapkutatásaira támaszkodva, a korabeli újságcikkekkel, kiadványokkal kiegészítve tárgyalja. Áttekintést ad a helyi elit létszámáról, életkori, foglalkozási és vagyoni rétegződéséről, felekezeti összetételéről, pártpolitikai kapcsolatairól. A rengeteg adat miatt nehéz a szöveget követni, de a táblázatok és különösen a jól szerkesztett ábrák megkönnyítik az eligazodást. A vizsgálódás középpontjában a települést irányító elit áll, a törvényhatósági bizottság virilis, választott és hivatali tagjai, akik döntéseikkel alakították Nyíregyháza életét; egy későbbi fejezet azután bemutatja a tisztviselői karnak a helyi döntéshozatalt befolyásolni képes vezetőit is.

Az alapos munkával összegyűjtött és rendezett adatok nemcsak Nyíregyháza történetének feltárásában

fontosak, hanem az összehasonlító kutatások számára is. Fővárosi nézőpontból megírható az ország politikatörténete, de a társadalomtörténete korántsem, mivel a hasonló nagyságú települések helyi társadalmában egészen különböző mintázatok, értékek és megoldási módok érvényesültek. A nyíregyházi elit, különösen választott tagjai igen magas életkorban kerültek be a testületbe, azaz a döntéseket egy átlagosan 50 éves testület hozta meg. (Összehasonlító kutatások hiányában csak sejthetjük, hogy ez helyi sajátosság lehetett.) Foglalkozási összetételét tekintve a törvényhatósági bizottságot a vizsgált fél évszázadban a földbirtokosok, vagy még inkább gazdák, valamint az értelmiségi, tisztviselői réteg uralta.

A helyi elit foglalkozásszerkezeti összetételének alakulása rengeteget elárul a település sorsáról. Nem ártott volna a korabeli nómenklaturát némileg differenciálni. Különösen zavaró a kis- és nagykereskedők vagy a gyáripárosok összevonása, hiszen az egészen eltérő nagyságú vállalkozások mögött hatalmas jövedelmi különbségek rejtőzhetnek. A jövedelem, a vagyon és a politikai befolyás mindig összefonódik, még ha a gazdasági elit nem azonosítható is az elit egészével. A szerző egy rövid alfejezetben foglalkozik a vagyon és a jövedelem problémájával, úgy tűnik azonban, hogy az adatokból kibontható társadalmi szerkezeti kép megalkotása nem sikerült. Igen körülményes annak a határozott kijelentésének a magyarázata is, hogy „a város leggazdagabb polgárai mindinkább visszaszorultak a városi elitben”. Országos tendenciáról lehetett szó: véget ért egy gazdasági sikerkorszak, és az anyagi gyarapodás, illetve a politikai perspektívák terén egyaránt változás következett be. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy a gazdasági szerkezet átrendeződésével (gyáripár, részvénytársaságok) a tőke érdekérvényesítése más módon nyilvánult meg. Rengeteg helyi alapkutatásra lenne szükség, hogy ebben a kérdésben pontosabb képet kapjunk.

A városi lakosság és a politikai elit törésvonalait a vallási közösségekben szerveződő identitás határozta meg a Monarchiában és a két világháború között is, településenként eltérő

módon. Nyíregyháza azon ritka városok egyike, ahol egyik közösség, szervezet sem rendelkezett döntő súllyal – legalábbis a vizsgált korszakban. Noha az újkori Nyíregyházát 1753-ban Békés megyéből érkező, evangélikus vallású, szlovák földművesek alapították, a városi elit soraiban egyik felekezet sem élvezett döntő többséget, sőt 1912-től már egyszerű többséget sem. Bár a vallási hovatartozás korántsem jelent szigorú politikai elkötelezettséget, az országos politikai akarat, különösen az első világháború után, mégis megjeleníthető ebben a keretben. A döntéshozó elit csoportjainak felekezeti összetételét jól nyomon követhetjük a táblázatokból. A városi lakosság egészének vallási összetétele nem jelenik meg mellettük, de a szövegből kihámozhatók az adatok. Az mindenképpen valószínűsíthető, hogy az izraeliták aránya a városi lakosságon belül és a virilisek körében Győr és Nyíregyháza esetében nagyon hasonló volt. Itt érezhetjük leginkább annak a hiányát, hogy a könyv nem támaszkodik átfogó és könnyen áttekinthető társadalomtörténeti fejezetre.

TELJESÍTMÉNY ÉS MŰKÖDÉS A NYÍREGYHÁZI ELIT KÖRÉBEN

A városi elit teljesítményét Takács Tibor két szempontból vizsgálja. Elsőként a városról és jövőjéről való közgondolkodást jeleníti meg. C. Wright Mills, illetve Lengyel György nyomán abból indul ki, hogy az elit társadalmi összetételéből nem következnek egyértelműen az érdekviszonyai. Ezt kiegészíti azzal, hogy az országos és a helyi elitet egyaránt az jellemzi a legjobban, hogyan válaszol a szükséges változásokra. Lukács Ödön, a város első monográfusa úgy látta, hogy az 1880-as évekig csak a felkínált lehetőségeket kellett megragadni, később viszont már „teremtő észre van szükség, hogy városunk fejlődésében pangás, sőt visszaesés ne álljon elő; melyek eddig úgyszólván önként kínálkoztak, a kedvező alkalmat, az emelkedés rugóit, a felvirágzás tényezőit, önerőnkön kell előteremteni” (idézi Takács, 164–165. old.). A korabeli szerző az egész ország sorsát érintő problémáról szólt (az általam ismert Győr esetében még a szóhasználat is hasonló volt);

ő mindenesetre a törvényhatósági jog emelésében, a központi funkciók gyarapításában és a település arculatának megváltoztatásában látta Nyíregyháza jövőjét. Az akkori városvezetés még ezeket az egyébként nem különösebben innovatív kitörési pontokat sem tudta a maguk súlyán kezelni, a magasabb városi rang elérését a belső ellentmondások éppúgy hátráltatták, mint a vármegye ellenállása és a kormányzat közömbössége. A korabeli közgondolkodást viszont élenként foglalkoztatta a város jövője, és a helyi újságok bírálták a városvezetést, amiért az várospolitikán szinte kizárólag „városszépítést” ért. Pedig a megoldási javaslatok egész sorát dolgozta ki Nyíregyháza értelmisége.

Épp ezért nem ártott volna egy rövid kitekintés a helyi döntéshozók és a „gondolkodói elit” kapcsolatára. Mi volt az oka, hogy az akkori „kreatív osztály” nem tudta a döntéshozókat befolyásolni? Hiszen a gyáripár megteremtésének gondolata a kor minden nagyobb, erre alkalmas települését, így Nyíregyházát is megérintette.

A jövő távlatos és funkcionális megközelítésével párhuzamosan a korabeli gondolkodás figyelme a városi működés hatékonyságára, a racionális városi közigazgatás alapelveire is kiterjedt. A döntéshozó elit azonban, úgy tűnik, mindvégig tétlen maradt. A *Nyírvidek-Szabolcsi Hírlap*ban még 1940-ben is azt vetették a szemükre, hogy egy alapvetően agrárvidék központjában miért nincs mezőgazdasági iskola. A település jövőjét meghatározó városfejlesztési terv elkészítését központi törvény írta elő, ám Nyíregyházán átfogó fejlesztési terv helyett csak műszaki rendezési elképzelések születtek. Takács Tibor konklúziója az, hogy a városi elit „többnyire felismerte” az új kihívásokat, és „próbált” megfelelő válaszokat adni. Elképzelései azonban alig valósultak meg, a településfejlesztési stratégia „a városrendezésben és a városszépítésben” merült ki.

A jól felépített, izgalmas bemutatásból kiderül, hogy a helyi elit mit döntött, vagy éppen mit mulasztott el. Az igazi vagy valószínű okokat nem igazán firtatja a szerző. Ehelyett Takács Péter véleményét idézi, aki elmarasztalta a város vezetését az iparosítás elmulasztásáért, illetve Gyáni Gábortól vesz át

egy szkeptikus megállapítást a gyáripár városfejlesztő jelentőségéről, amellyel teljesen egyetért, magam azonban vitatnám. (Takács Péter: Nyíregyháza iparosodása; Gyáni Gábor: Iparosítás és urbanizáció Magyarországon. In: Németh Zsófia – Sasfi Csaba [szerk.]: *Kőfallal, sárpalánkkal...* Csokonai, Debrecen, 1997.)

Az okok ugyanis megtalálhatók a városi elit működését a levéltári forrásokra alapozva bemutató, következő alfejezetben. Takács leírja a városi közgyűlés működését. 1900 és 1943/44 között a közgyűlések száma csökkent; a részvételi hajlandóság ingadozott, de a megjelentek aránya sosem érte el a képviselők 50 százalékát. A résztvevők foglalkozási összetételét tekintve – foglalkozási főcsoportok szerint – a tisztviselők és egyéb értelmiségi körök hozták a döntések többségét. Az agrárképviselők részvételi aránya 20 százalék körül ingadozott. Általános szabály, hogy minél nagyobb egy döntéshozó testület létszáma, az egyéni felelősség tudata annál jobban háttérbe szorul. A képviseleti és a hatékonysági elv örök harcában Nyíregyháza esetében nehéz megállapítani a győztest. A város képviselő-testületének létszáma rendkívül magas, 1924-ig több mint 200, ezt követően átlagosan 130 fő, a 30-40 százalék körüli részvételi arány azonban már lehetővé tette a hatékony működést. Nagyobb számban csak a fontosnak tartott személyi kérdések tárgyalásakor jelentek meg a képviselők. Ezen belül a közgyűlés választott és tisztviselő tagjai voltak az aktívak; a virilisek, mivel nemcsak a közgyűlésben érvényesíthették érdekeiket, ezt a fórumot kevésbé becsülték. Takács általános és növekvő közömbösséget regisztrál a képviselői előterjesztések, interpellációk és kérdések számának csökkenése alapján. Az első világháborút követően a legfőbb döntéshozó szerv „puszta szavazógéppé” alakult. Valójában akkor kik döntöttek? Erre választ az utolsó fejezetben kapunk.

A VÁROSI ELIT ÉRDEKVISZONYAI ÉS DÖNTÉSI ERŐCSOPORTJAI

Takács a döntéseket vizsgálva megállapítja, hogy a közgyűléseken nem volt lehetőség érdemi vitára, vagy a

tagok nem is akartak vitatkozni – így a döntési hatalom a csak véleményezői joggal felruházott szakosztályok kezébe került. Ez akkoriban sem volt titok, még az egyik helyi újság is megírta. Az újságíró sommás ítéletét Takács Tibor a közgyűlések név szerinti szavazásai alapján próbálta ellenőrizni. Ennél a módszernél a támogató és az ellenző szavazatok aránya, valamint a mögötük álló csoportok elemzése vezethet eredményre. Bár nagyon kevés az ilyen típusú, elemezhető döntés, vizsgálatukból mégis nagy valószínűséggel vázolható a helyi társadalom érdek- és főleg értéktagsága. Ma már ugyanis egy-két kivételtől eltekintve lehetetlen megfejtetni, milyen érdekek húzódtak meg egy-egy korabeli döntés háttérében: csak egyes esetekben bizonyítható vagy a vallási megoszlás, vagy a kulturális törésvonal, vagy pedig a gazdasági (vállalkozói) érdekek hatása. A szerző – Hársfalvi véleményéhez csatlakozva (Hársfalvi Péter: *Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században*. Akadémiai, Bp., 1982) – a parasztpolgári gazdálkodás érdekeinek és szemléletének befolyását látja a város döntéshozói közt, amit viszont megbolygatott a megyeszékhellyé válás (1876). Az új intézményekkel rengeteg idegen polgár telepedett be az addig zárt közösségként működő városba, és a „városi polgárság régi és új csoportjai között elkeseredett küzdelem kezdődött a városvezetésért” (225. old.). A harc a hivatalokért, az állásokért, vagyis a megélhetésért folyt, tehát nem a modern vállalkozó és a régi patrícius polgár ellentétéről volt szó. A helyi társadalom töredezett volt, mindegyik csoport a saját mikrotársadalmában élt, a saját nyilvánosságához igazodott. Ez okozhatta a döntéshozók körében fellelhető zavarokat is, s ezért kerülhettek át a döntések az adminisztratív apparátus, a szakosztályok kezébe.

Takács bemutatja a szakosztályok foglalkozási, vallási összetételét és működésük legfontosabb jellemzőit. Konklúziója az, hogy ezekben a testületekben teljesen elsikkadt a képviselői és a választott civil szakmai kontroll, mivel a szakosztályok szinte mindig elfogadták a hivatali apparátus, illetve a polgármester, a közgyűlés pedig a szakosztályok előterjesztését. Ez a

működési mód nemcsak Nyíregyházára, a többi városra is jellemző volt.

A döntéshozók játékában tehát a főtisztviselőknek s főleg a polgármesternek volt meghatározó szerepe. Az utolsó alfejezet velük foglalkozik. Takács három karrierképet bont ki, amelyek nyugodtan általánosíthatók az ország egészére. Az első bürokratikusnak nevezi, ez jogi végzettséget igényelt, és az apparátus vezető pozícióba vezetett. A második a beosztott tisztviselők pályáira. A harmadik azok szakmai karrierje, akik a versenyszférában is magas presztízssű végzettség birtokában (mérnök, orvos), többnyire már szakmai előélettel és tapasztalattal kerültek a városi apparátusba, majd gyorsan főtisztviselői állást kaptak, ám további felemelkedésük már korlátokba ütközött. A könyv végső konklúzióját ennek a fejezetnek a végén olvashatjuk: „a lényeges várospolitikai kérdésekben nem jelentkezett a megfelelő kezdeményező készség a helyi társadalom erre hivatott részében, a városi elitben, pontosabban a kezdeményező szerepet a helyi elit egyik csoportja, a városi bürokrácia sajátította ki, amit a társadalom és az elit többi része is mindinkább elfogadott.” (278. old.)

A könyv gondos áttanulmányozása után igazat adunk a szerzőnek, de van itt némi fogalomzavar. A bürokratikus elit ugyanis a helyi elit része, a részvétel a döntéshozatalban, vagy a döntések befolyásolásának képessége éppenséggel az elit egyik ismérve. Ezért is sajnálatos, hogy a vállalkozói elit befolyásoló szerepével csak érintőlegesen foglalkozik a szerző.

Összefoglalva: Nyíregyháza sajátos történelmi pályáivet futott be vidéki városaink sorában, amelynek legfőbb alakítója a városi elit volt. A helyi döntéshozók átfogó kutatása éppen ezért képes megragadni a település történetének legfontosabb csomópontjait, utélagzásait és elmulasztott lehetőségeit is. Takács Tibor könyve információgazdag, éppen ezért helyenként nagyon nehéz, más esetben viszont könnyen követhető és izgalmas olvasmány. Nemcsak Nyíregyháza várostörténetének fontos része, más városok kutatásának is mintát adhat – hogy valamikor összevethetővé váljanak nagyvárosaink fejlődési pályáival.

Kár, hogy a polgármesterek tevékenységével, életútjával részletesebben nem foglalkozott, hiszen az eddigi várostörténeti kutatások azt jelzik, hogy a Monarchia időszakában, esetenként még később is, szinte minden nagyvárosnak volt egy meghatározó polgármestere.

SZAKÁL GYULA

Hárs Ágnes – Tóth Judit (szerk.): Változó migráció, változó környezet

MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete – Sik Kiadó, Bp., 2010. 278 old., 2200 Ft

A tanulmánykötet az IDEA-program keretében készült kutatások eredményeiről ad számot. A migrációval kapcsolatos különböző kérdésekre figyelő tanulmányok és főképp az elmúlt évtizedben megújuló társadalomtudományi nézőpontok, a kutatási módszereket és képalkotást befolyásoló kategóriák azt jelzik, hogy nem csupán a nemzetközi vándorlás irányai és mechanizmusai változnak az időben, hanem az is, hogy mit látunk e folyamatokra figyelve.

Először is azért, mert a Magyarországon tapasztaltakat a *vándorlás nemzetközi folyamataihoz hasonlítva* látnunk kell, hogy kis pont vagyunk mi a Földön. Igaz ugyan, hogy az elmúlt húsz évben nagyobb mértékben lettünk népességbefogadók, mint -kibocsátók, ám az igazi „befogadó” államokhoz képest a külföldi eredetű népesség aránya csekély. A magyar anyanyelvű bevándorlókat levonva, nemzetközi összehasonlításban az integrálandó népesség aránya jelentéktelennek tűnik. Még tranzitország-szerepünk is korlátozott. (Ehhez képest kiugróan magas az idegenekkel szemben bizalmatlanok aránya a honi népességben. Csak a bolgár és talán a görög idegenellenesség mértéke fogható a magyarhoz. Hiába, no – nem véletlenül érzékeljük az elmúlt tíz évben politikai kultúránk dél-balkánivá válását.) Még Budapes-

ten is (ahogy Kőszeghy Lea írásából kiderül) – ahol a nem magyar nyelvű migránsok koncentrálnak – csak nyomokban tudjuk kimutatni azokat a jelenségeket, amelyekkel a jelentős befogadó városok számolni szoktak. (Így aztán a jövevények boldogulását s ezzel az integrációt segítő politikák kialakítása is késik.)

Másodszor azért, mert – ahogy az IDEA-program egyik hipotézise is sugallja – a később befogadóvá váló mediterrán és kelet-európai országokban *megismélednek azok a tünetek*, integrációs problémák, amelyekkel a nyugat-európai országok már korábban találkoztak. Ebben a feltételezésben sok az igazság, noha persze mindig vannak olyan társadalmi csoportok, amelyek eddig nem vándoroltak és olyan konstellációk, amelyek új karakterű lehetőségeket nyitnak meg. Mégis: az a szemlélet, hogy „a történelemben semmi sem egészen új”, fontos következményekkel jár. Elvárásá teszi azoknak a kategóriáknak és mérési módoknak a használatát, amelyeket Angliában vagy Franciaországban használnak a migrációval kapcsolatos jelenségek jellemzésére és a régi „befogadó” államok társadalmi integrációs gondjait és politikáit közel hozza a magyarországi gondokkal foglalkozókhoz. (Persze kézenfekvőnek tűnne az elv más irányú kiterjesztése is. Például: miben hasonlítanak az előző századforduló – vagy akár az egész XIX. század – migrációs folyamataira, illetve miben is különböznek azoktól a ma tapasztalt migrációs folyamatok? Mert ne felejtjük el, hogy nemcsak „Amerikába kitántorgás” volt, hanem jelentős bevándorlás is. Az első világháború előtti gazdasági fejlődés együtt járt a „befogadással”.)

Harmadszor azért, mert a *hálózati kapcsolatokra koncentrálo* megfigyelés és elemzés lehetővé teszi, hogy a migrációs folyamatok elemzése túlmenjen a (valós vagy vélt) húzó- és nyomóerők számbavételén. Hiszen a vándorlók döntő többsége nem csupán (s talán nem is elsősorban) elvont késztetések hatására indul útnak, hanem csábítja, vagy legalábbis tereli az a kapcsolathálóban megragadható csatorna is, amelyik elérhetővé teszi a másik kisvilágot, és némi biztonságot ad az új környezetben.

A kapcsolatokra figyelés, a hálózatok jellemzésének igénye kínálja Granoetter kategóriáinak használatát. Az erős és gyenge kötések szerepének számbavételét és annak belátását, hogy a *beágyazottságból fakadó tehetlenség* (inercia) korlátozza is azt, hogy kik esélyesek e csatorna használatára s hogy mi érhető el az új környezet lehetőség-teréből. (Kicsit azt is értelmezi, hogy Magyarország relatív vonzerejének csökkenése ellenére miért van még beáramlás.) Lehetővé teszi az új lehetőségek kiaknázására törekvő „avantgárd” és a „követők” megkülönböztetését, a hálózati dinamika – és így a társadalmi csatornák – változásának tudatosítását, a reciprok és a patrónus-kliens kapcsolatok kiépülésének és szerepének megfigyelését stb.

A kapcsolatháló-elemzés alkalmazásának további haszna, hogy bevonja az egymásra figyelő kutatók közösségébe a néprajzosokat, a csikszeredai és kolozsvári magyar kutatóhelyeket, sőt még a külföldi munkavállalás és migráció csatornáira figyelő román szociológiát is. (Éljen Brubaker, aki az egész térségre kiterjesztette a kutatást, és segítette az elemzési módszerek megújítását.) Egy dobrudzsai és egy német őslakossággal is rendelkező erdélyi faluból induló hálózatok kialakulásával foglalkozik a kötetben Ruxandra O. Ciobanu írása.

Negyedszer, mert az internacionális hálózatok megfigyelése elvezetett a *transznacionális terek* fogalmához. Ez a kategória segít értelmezni azt a jelenséget, hogy a migránsok többsége nem azzal indul útnak, hogy fölszámolja eddigi életét és honosodjon (asszimilálódjon?) az új környezetben. Az asszimiláció nagyon megterhelő folyamat, hiszen nemcsak azt igényli, hogy szaktudásodat, erkölcsi nézeteidet, a használt nyelvet megújítsd, hanem még elemi gesztusaidat is át kell alakítanod. Ezért a migránsok zöme, a munkavállalás (vagy a második otthon választása) miatt vándorlók döntő többsége intenzív kapcsolatot tart az otthonmaradók világával, jövedelmének egy részét odahaza fekteti be, az otthoniaknak (s nem elsősorban a „befogadóknak”) akarja megmutatni, hogy vitte valamire. Ebben a hazaig vezető transznacionális térben élnek,

s nem igazán a fogadó államban. S e térből hazatérni (vagy továbbmenni) kézenfekvő. (A csikszeredai Bodó Juliannának vannak érzékeltes anyagai erről az élethelyzetről.)

Ötödösör: az „etnikai biznisz” sokértelmű emlegetéséből megformálódott az *etnikai gazdaság* fogalma, amelyet a kínai és a vietnami gazdasági hálózatokat összehasonlító Várhalmi Zoltán – indokoltan, a nagyobb pontosságra törekedve – migráns gazdasági klasztereknek „magyarított”. Ahol ugyanis kialakul a migránsok diaszpórája, ott nagy valószínűséggel kialakulnak azok a (gyakran az anyaországig érő és más országokban lévő diaszpórákkal is összekapcsolódó) gazdasági hálózatok, amelyek lehetővé teszik, hogy a migránsok ne csupán a fogadó ország gazdasági szervezeteibe asszimilálódva vagy pedig a bizonytalan helyzetet konzerváló „másodlagos gazdaságba” szorulva biztosítsák a megélhetésüket. A migránsok dominanciájával létrejövő klaszterek gyakran újítók is a befogadó ország gazdaságában, mert sajátos nemzetközi kapcsolatrendszerük és együttműködési kultúrájuk alternatív gazdasági megoldásokat tesz lehetővé, s ezzel megújulásra készítetik a gazdaság további szereplőit is.

A bevándorlók gazdasági klaszterei teremtik meg a legbiztonságosabb gazdasági alapot ahhoz, hogy a „transznacionális terekben élés” tartós lehetőség maradjon, s így a „kibocsátó” és a „befogadó” kultúra és (főképp) gazdaság között tartós, közvetlen kölcsönhatások jöjjenek létre. (Ne csupán a hazatérő vagy hazalátogató migráns vigyen haza új mintákat, hanem a befogadó ország gazdaságában is újuljanak a gazdálkodási formák, és erősödjön a két térség közötti munkamegosztás.) E klaszterek léte értelmezi azt is, hogyan lehet – akár nemzedékeken át – asszimiláció nélkül integrálódni a fogadó állam életébe (persze alapvető új értékeket már csak gyakorlati okból is elfogadva), azaz *idegenként fontos polgárrá válni*. Ezzel magyarázható az is, miért nagyobb a vállalkozók aránya majd minden bevándorló csoportban, mint a fogadó népességben. (Igaz, a letelepedési szabályok is a cégalapítás felé terelnek.)

Hatodszor: belátható, hogy a terror vagy a kisebbségi elnyomás jól tematizálható jelenségei csak egyes időszakokban (és egyes országokban) indítékai a nemzetközi vándorlásnak. A nemzetközi vándorlás alanyai többnyire nagyon hasonló okból indulnak útnak, mint a belföldi vándorlók. A legjobban persze a munkaerő-piaci lehetőségtérítések indukálta vándorlások láthatók, mivel a hazai munkanélküliség politikai feszültségekhez vezet – ami a munkavállalás körülményes szabályozása miatt nemcsak a migránsoknak, hanem a migránsokat igénylő foglalkoztatóknak is sok gondot okoz. A munkaerő-piaci indítékú vándorlás három típusát – a munkát keresőket, a szakmájukat tágasabb térben értékesítőket és a karrierépítőket – a nemzetközi vándorlásban éppolyan kézenfekvően különböztethetjük meg, mint a belföldi vándorlásban. (Az államhatároknak „csak” annyi a szerepük ebben, hogy idegesítőbbé, drágábbá és egyes társadalmi csoportok számára kockázatosabbá teszik az utat.)

Vannak olyan, többnyire falusias vidékek, ahol a hagyományosnak számító életstratégiáknak már legalább százhusz éve része, hogy távoli földrajzi térbe irányuló, a munkavállalást segítő kapcsolathálókat építsenek ki. Hiszen a „rurális terekben” legalább ennyi ideje maradnak el a helyi munkalehetőségek a máshol meglévő lehetőségektől. A főleg szezonálisan vagy egy-egy életszakaszban munkát és jövedelmet biztosító stratégiák sem a Székelyföldön, sem a matyó vidéken, sem másutt nem az elvándorlást célozták, hanem az odahaza boldogulást segítették. Ám a kialakult kapcsolatháló terelték a tervezett és a nem tervezett elvándorlást is.

Amikor az előző századforduló táján a székely távolsági munka- és tapasztalatszerzési pályák rendszerszerűen túlnyúltak a szász vidéken, és elérték a bányavidékre, Temesvárra és Bukarestre, csak az utóbbi tudatosodott a politikai közbeszédben, pedig belülről nézve nem volt jelentős a különbség a vándorlási irányok között. S ugyanígy 1989 után, az erdélyi és bukaresti foglalkoztatási lehetőségek rohamos szűkülésével sem elsősorban az „óhaza” vonzása nyújtotta át magyarországi

célterületek felé a migrációs pályákat – hiszen a migránsokat bizalmatlanság fogadta –, hanem a megszülető lehetőség és a kényszer. (A kilencvenes években az így kiépülő kapcsolatháló román nemzetiségűeket is mozgattak Magyarországra. Az elmúlt években a hasonlóan mobil román falusiak által talált nyugat-európai – német, olasz s főleg spanyol – célterületekre irányuló hálózatok ma már vonzóbbak, és magyarokat is, igaz inkább a Mezőségből, mint Székelyföldről, arrafelé terelnek.)

Hentesek, hegesztők, fogorvosok, kórboncnokok, programozók és sok más szakma képviselői állandó kísértésnek vannak kitéve, hogy Gyergyóból Csepelre vagy Sopronba, Magyarországról valamely nyugati vagy északi országba menjenek dolgozni. Vándorlásukat szakmai kapcsolatok, toborzó ügynökök és internetes szolgáltatások segítik, de hálózatok alig, ezért a munkaerő-áramlásnak ez a típusa – sem Magyarországra, sem Magyarországról – nem éri el azt az intenzitást, amit például a lengyelek vagy a románoké nyugatra.

A karrierépítők egy jelentős csoportja számára természetes a kilépés az állami-nemzeti keretektől, mint ahogy már évszázadok óta természetes egyre több társadalmi csoport tagjai számára, hogy szűkebb pátriájukból kilépve építsék föl boldogulásuk pályáját – amelyen nem elsősorban a kényszer vagy a közvetlenül megragadható lehetőségek hajtják őket. (A falusi-kisvárosi elit gyermekeinek jó része már nemzedékek óta arra nevelődik, azért is tanítatják, hogy tágasabb térben tudjon boldogulni.) A globalizáció (újbóli) tudatosulásával a határok átlépése inkább izgató lehetőség, mint korlát e pálya formálásában. A tudományos és (bizonyos típusú) vállalkozói karrierhez ma már hozzátartozik a „világot látás”. A nemzetközi cégek kapcsolathálójában mozgók számára szinte kényszer, hogy a transznacionális terekben éljenek. (S belátható, hogy nem csupán az etnikai gazdaság épít ki „transznacionális tereket”.) De még a nonkomform életpályákat választók is átlélik a határokat: mediterrán terekben letelepedő északiak, Magyarországra költöző osztrákok, hollandok stb.

A Magyarországon is megfigyelt karrierépítő pályák közül két sajátosra hívja fel a figyelmet a kötet. A pesti kínai diaszpórával régóta kapcsolatot tartó Nyíri Pál hangsúlyozza, hogy az eredeti diaszpórában mennyire túlreprezentáltak az értelmiségi hivatalnokok és szakemberek, akik az otthoni gazdasággal és bürokráciával ápolat intenzív kapcsolataiknak köszönhetően tudtak kialakítani olyan gazdasági hálózatokat, amelyek még az európai léptékű, kínaiak által dominált „etnikai klaszter” is meg tudták újítani. (S amelyek jövőbe futó lehetőségeit nemcsak Magyarországnak e szempontból nem különösebben kedvező geopolitikai helyzete, hanem a 1992–93-ban kibontakozó magyar idegenrendészeti paranoia is korlátozta.) Feischmidt Margit és Zakariás Ildikó, valamint Gödri Irén pedig arra mutat rá, hogy a határon túli magyar nemzetiségű karrierépítőknek (hacsak nem a „koz-mopolitizmust” választják) kézenfekvő Magyarországra felé fordulniuk. A környező (nemzet)államokban okkal érezhetik korlátozottnak karrierépítési lehetőségeiket.

A gazdasági értelemben is egzisztenciaépítő késztetések mellett jelentős szerepük van a nemzetközi vándorlásban azoknak a belföldi vándorlásban is megmutakozó folyamatoknak, amelyeket a családok „kiaszolásaként” írtunk le a lemaradó terekből a hetvenes években; s azoknak, amelyek azzal függnek össze, hogy az utóbbi évtizedekben az ingázás nem kényszerként, hanem lehetőségként épült be az életformákba. Kiterjedtek a városi agglomerációk (azaz „kertvárosiasodtak” az elérhető falvak), és terjedő szokás a „második otthon” keresése. E folyamatok következményeit a kötet – a nemzetközi migráció fogalomrendjéhez igazítva – mint családdegysítést és jóléti migrációt határozza meg.

A belföldi vándorlás „kiaszolásaként” leírt folyamatában a városi pályára taníttatott és a városbeli boldogulásában segített gyermeke(ke)t követik a nyugdíjba menő szülők is. Ám gyakran nem a városba követik a fiatalokat, hanem olyan faluba, amelynek jobb a várossal a kapcsolatai. A más országban munkavállalóból (vagy menekülőből) letelepedővé váló pol-

gárok után sem csupán a házastárs és a gyerekek költöznek a „családegysítés” során, hanem a „bevándorlók” közt megjelennek az idősebbek, a szülők is.

Az ingázás beépülése a választott életformába tartósítja a berendezkedést a határon túli munkavállalásra. Eddig ezt Esztergom, Komárom és Győr foglalkoztatóival kapcsolatban írták le, de – ha még csak szórványosan is – mindenütt létezik a határ mentén. S természetesen fordítva is. A munkába járás Magyarországról a határon túlra, elsősorban Ausztriába, nem jelenik meg a nemzetközi migráció magyarországi jelenségeit vizsgáló kötetben, ám megjelenik „bevándorlasként” a határ menti nagyvárosok gyűrűjének növekedése. Az, hogy a pozsonyi agglomeráció átnyúlik a Szigetközbe, ma már nyilvánvaló. De vannak jelek, hogy Nagyvárad, Szatmár és Arad „gyűrűje” sem fog behorpadni a határnál.

A jóléti migrációról, azaz külföldiek magyarországi másodikotthon-kereséséről az előző évtized eleje óta, úgy tűnik, nem készült vizsgálat. Balogi Anna írása a Balaton tág környezetében házat vásárló idegenek helyzetéről ad számot, ám ma már ez a jelenség is szélesebb körű (és természetesebb). Ahogy magyarországi magyarok házat vettek Erdélyben, majd máshol is a határon túl, úgy a magyarországi dombvidékek egy-egy településén is megjelentek a legkülönbözőbb nemzetiségű külföldiek. (A magyar „középosztály” sem csak üdülőterületen keres második, avagy nyugdíjazás utáni otthonot.)

A hetedik szemléletmegújító elem (legalábbis számomra) elsősorban Tóth Judit írásából volt kiolvasható. Azzal kell szembenéznünk, hogy nem csupán a magyar bevándorláspolitikát jellemzi az, hogy elfojtott ambivalenciák és gyanakvó idegenrendészeti hagyományok miatt nem képes világos stratégiát megfogalmazni (és figyelmessé tenni a hivatali rendszert), hanem a „meg nem gondolt gondolat” szinte egész Európa bevándorláspolitikájának egyes elemeit és rendészeti gyakorlatát szembefordítja az emberi jogokkal foglalkozó nemzetközi szerződésekkel. A bevándorlóktól integrációs készséget elváró *muscular*

liberalism, ez a Cameron által is hirdetett eszme mintha menlevelet adna arra, hogy a bevándorlást a kriminalitás szempontjából érzékelők tért nyerjenek az igazgatási gyakorlatban.

A magyar politika ambivalenciái jól kitapinthatók. A nemzetpolitikából következő etnikai preferencia nyilvánvaló ugyan: kézenfekvő, hogy a határon túli magyarok befogadását előnyben kell részesítenünk a többi potenciális bevándorlóval szemben. Ám 2000-ig megvolt az a ki nem mondott politikai konszenzus, hogy mivel arra kell törekednünk, hogy a határon túliak odahaza szerezzenek minél több kollektív jogot, nem helyes ösztönöznünk, az „óhazába csalnunk” az elszakított magyarokat. (A kisebbségi jogok kiterjesztése, a magyar nyelvű oktatás és ügyintézés elérhetőségének javítása, az unióba lépés és a „határok légiesítése” csökkenteni majd az elválasztottság jelentőségét.) E politika ki nem mondott volta gátolta, hogy végiggondolt szakpolitikák formálódjanak mindkét irányban.

A státusztvény – noha Orbán és kormánya időnként explicite beszélt arról, hogy a korfa öregedéséből fakadó majdani egyensúlytalanságokat a magyar bevándorlás fogja feloldani – még mindig a korábbi stratégia folytatása volt. Hiszen a törvénynek nem volt célja, hogy megkönnyítse a magyarigazolvánnyal rendelkezőknek a magyarországi elhelyezkedést s így az otthonteremtést Magyarországon. (E szempontból joggal nevezte Melegh Attila „summástörvénynek”.) Az unió kiterjedése csökkentette a munkaerőpiacok elválasztottságát, a határon túli magyarok magyar állampolgárrá válásának megkönnyítése, majd a tavalyi törvény, amely azoknak is odakinálja az állampolgárságot, akik a határon túl élnek, formálisan könnyebbé teszi az átköltözést. Ám segítő politikák (szolgáltatások) nem alakultak: hiszen ahhoz világosan mérlegre kéne tennünk a két, egymással konkuráló politikai célt.

Még több elfojtás – s így „meg nem gondolt gondolat” – jellemzi a bevándorlás kérdésének kezelését általában. Bár nálunk is nyilvánvaló, hogy a demográfiai folyamatok és gazdaságszerveződési megfontolások miatt az országnak érdeke a befogadó-

vá válás, ezzel a szükséglettel nemcsak az önijesztgetésben jól teljesítő közvélemény nem néz szembe, hanem a politikaformálók sem. Még a határon túli magyarok „befogadását” is hajlamosak szolidaritásként, nem pedig az ország elemi érdekei szolgálatának tekinteni. Még kevésbé vesszük tudomásul, hogy a nemzetközi migráció nem különbség s végképp nem deviancia, hanem az életformák és a gazdaság alakulásának természetes következménye (összetevője). S mivel nálunk – a nyugat-európai helyzettől eltérően – nincs hagyománya a bevándorlók boldogulását (és így integrációját) segítő szakpolitikának, szinte nincsenek ilyen feladatu szervezetek és szolgáltatások, a bevándorlást a kriminalitás szempontjából értékelő nyugati hangok is a paranoiás nemzetállami és szocialista hagyományokat támogatják. Az unión kívülről való bevándorlás még mindig elsősorban idegenrendészeti ügy. Egy olyan közigazgatás kínos feladata, amelynek a politika nem ad egyértelmű útbaigazítást, s amelyet nem érintett meg a „szolgáltató közigazgatás” eszméje.

A fenti (tanárossan fontoskodó) elemzői szöveg nem alkalmas arra, hogy összefoglalja azokat az ismereteket, amelyeket e tanulmánykötet összegyűjt. (Az általam kiemelt kategóriák csupán értelmezésüket segítik.) Hárs Ágnes írása (*Migráció és munkaerőpiac – tények, okok, lehetőségek*) összeveti a migrációs adatgyűjtések és a munkaerő-piaci jellemzők számadatait, a kiterjedtebb vizsgálatok tanulságait, a jogi szabályozás hatását, a várározások és a lehetőségek konfliktusát, a politikai dilemmákat – s mindezt nemzetközi összevetésben.

Feischmidt Margit és Zakariás Ildikó (*Hazatérő idegenek – az etnikai migráció formái, okai és hatásai a Kárpát-medencében*) összeveti az általunk tapasztaltakat más jellegű *co-ethnic* áramlásokkal (és politikákkal), értelmezi a felhalmozott vizsgálati anyagot, a politika és a közbeszéd bizonytalankodásait, a munkaerőpiac és a határ menti seftelés szerepét, a szomszéd államok saját történetéből adódó különbségeket, a „migrációs potenciál” változását és értelmezését, a „lebegő migráció” jelenségkörét. Gödri Irén (*Bevándorlás és etnicitás –*

összefüggések nyomában) a kapcsolati tőke szerepét állítja elemzése középontjába, ennek alapján értelmez vizsgálati eredményeket, építi föl az „interetnikus tér” fogalmát, mutat föl identitásértelmezéseket.

Ruxandra O. Ciobanu (*Migrációs minták két romániai falu elvándorlásában*), Nyíri Pál (*Kínai migránsok Magyarországon: mai tudásunk és aktuális kérdések*) és Várhalmi Zoltán (*A budapesti kínai és vietnami gazdasági klaszterek néhány jellegzetessége*) írásainak jelentőségéről és eredetiségéről már szóltam.

Tóth Judit (*Lehet-e normatív a migrációs politika?*) okkal indultatos írása számvetés arról, hogy értelmezésünk vulgarizálódásával hogyan válik a politika saját értékeinek tagadójává. Kőszeghy Lea (*Külföldiek Budapesten*) mintaszerű leírása és elemzése a helyzetnek (s a közpolitikai hiánynak).

Balogi Anna (*Jóléti migráció. Külföldiek Magyarországra telepődése*) és Bernát Anikó (*Idegenellenesség Magyarországon és a visegrádi országokban*) írásai hasznos és fontos ismereteket közölnek, de valószínűleg csak valamilyen teljességre törekvő jegyben kerültek e kötetbe.

JUHÁSZ PÁL

Szilasi László: A sas és az apró madarak Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában

*Balassi, Bp., 2008. 328 old., 2900 Ft
(Humanizmus és reformáció 30.)*

Páratlan vállalkozás a Szilasi Lászlóé, hiszen ekkora időszak egészének ilyen átfogó és részletező tropológiai vizsgálatára mindeddig nemigen történt kísérlet. Kézenfekvő volt ezért (is) a

kályhától, Balassi Bálint köztudott elsőségétől elindulnia. Fő kérdése: mihez kezdenek az előd retorikai eszköztárával követői? Úgy találja, az utódok viszonya az örökséghez eleinte a szolgálai követésben merül ki, majd jön az egyre radikalizálódó széthordás, míg aztán oda nem hagyják teljesen. Ebbéli tevékenységüket Szilasi a bloomi Oedipusz-komplexum helyett a derridai Ábrahám-komplexum aspektusából lát(tat)ja, a hangsúly így nem az irodalmi apagyilkosságra esik, hanem éppenséggel az apa továbbélésére a fiakban.

E tételt egynéhány, ha nem is feltétlenül tipikus, de annál illusztrisabb, akárha szűrőpróbaszerűen kiválasztott darab nagyon alapos, a klasszikus retorikát újabb interpretációs sémákkal ötvöző olvasatával bizonyítja. Kutatásainak egyes részeredményei már korábban is olvashatók voltak, s most végre impozáns felépítésű egészszé álltak össze. Mindennek a gerincét három, Balassit egymástól nagyon eltérően követő költőről írott dolgozat adja a stíluszintek rendjébe állítva, így Madách Gáspár hivatott példázni az imitáció *humilis*, Wathay Ferenc a *mediocris*, Rimay János pedig a *gravis* módozatát. Igazolandó, hogy „minden poétikai tér öröklött” (20. old.), a nagy tanulmányok közé az előtörténetre figyelmező excursusok ékelődnek, utánuk pedig bizonyos máig ható következményeket tárgyaló appendixek állnak.

A Balassi-szöveghagyomány a kezdetektől imitációközpontú, írja Szilasi, az imitáció pedig a XVI. század második felétől a trópusokra koncentrált. A század végére Ramus kétrészesre szűkített, csupán az *elocutiót* és az *actiót* tárgyaló retorikája a trópusok és a figurák további felértékelődését eredményezi. A Michel Foucault által vázolt váltásnak, melynek értelmében a XVII. század eleji episztémé már nem hasonlóságok, hanem azonosságok és különbségek konstruálásában érdekelt, Szilasi szerint az a retorikai hozadéka, hogy a trópusokról a figurákra tevődik a hangsúly – s e megállapítás újabb adalékként kínálkozik a manierizmus mibenlétének meghatározásához.

Áttekintve a századelő Balassit illető szórványimitációit, Szilasi azt

találja, hogy a vizsgált szövegek úgy bontják elemeire és rendezik újra az előd poétikai építményeit, hogy tőle elkülönítve őrizhessék azokat. Az *Istenes énekek* kinyomtatása fékezi az egyszerűsítő, illetve a megbonyolító törekvéseket, a hagyományozódás kontrollja szükségképpen gátolja az életmű sokszínű recepcióját.

Az imitáció alacsony (már-már alantas) szintjét Szilasi a Madách Gáspárnak tulajdonított *Balassa János éneke sólymcskájáról* című vers példáján mutatja be. A szöveg működésének lényege nem a szándékolt jelentés feltárásában, hanem éppen a nem szándékolt jelentések feltörésében ragadható meg. Értelmezésében egy olyan szubjektum képe rajzolódik ki, aki avatatlanul próbálja alkalmazni az arisztokratikus szerelmi költészet eszközkészletét. Az ének Balassa János előbb szexuális irányultságát teszi bizonytalanná, majd többször nemet vált, végül emberi alakját is elveszti; nem bír az örökölt nyelvvél. Ebből Szilasi arra a következtetésre jut, hogy a *Balassa János éneke* a kritikátlan, *aemulatio*val nem társuló követés kritikája.

A fejezet első excursusa Balassi Szentháromság-himnuszait tárgyalja. Egyik szembeötlő vívmányuk az argumentációban található, ugyanis a versek dogmatikai helyett mindvégig retorikai érveket tartalmaznak (értelmszerűen lélektani okokból eredőket: a jó elérése, a rossz elkerülése, illetve e kettő egye). A másik az e tárgyban hagyományos jelölés felforgatása. Szilasi a jelenséget a vallási tilalom alá eső retorikai eszköz funkciójának átjátszásaként értékeli.

A második kitekintés a kolofon történetéé. A klasszikus kolofon, ahogyan a régi magyar vers többi paratextuális eleme is, az értelmezés játékerének behatárolásában érdekelt. Tinódi *Krónikájának* megjelenésétől (1554) érhető tetten a kolofon fikcionalizálódása, majd a vizsgált korszakra olyan záró alakzatok lesznek jellemzőek, amelyek természete az iseri imaginárius fogalmával kiegészített valós–fiktív oppozícióval látszik megragadhatónak. Míg Balassinál a referenciális olvasást kívánó kolofon mindinkább visszaszorul – az istenes énekekre (főként) az organikus

zárás, a szerelmi tárgyúakra (főként) az imaginatív záróstrófa jellemző –, a XVII. század eleji követőknél nagy vonalakban a következő gyakorlat rajzolódik ki: míg Rimay záróstrófái tisztán fikciósak, Wathay látszólag referenciális kolofonja valójában az invenció forrásául szolgál. A *Balassa János énekének*, a fent ismertetett értelmezésnek megfelelően, teret kell biztosítania a jelentés folytonos eltáncol(tat)ásához, s ez önmagában is indokoltá teheti a kolofon elhagyását.

Balassi *mediocris* követése ügyében annak egyes verseivel szövegszerű kapcsolatot mutató párdarabjait tanulmányozva a szerző arra a megállapításra jut, hogy Wathay *aemulatio*ja során diszkrét radikalitással rendezi át az örökölt mintázatokat. Ebbéli törekvéseinek többirányú (a pragmatikai eszközöket és az argumentációs eljárásokat is részletező) feltérképezése során Szilasi újfent a szemantikai alakzatok hierarchiájának tendenciaszerű változását állapítja meg. S hogy az utód felismeri a hasonlóságok feltárlásán alapuló megismerési rendszer korszerűtlenségét, azt ennek a (már említett) trópus-történeti hozadéka igazolja, mert Wathay *elocutio*s gyakorlatában is az érintkezési reláción alapuló alakzatok (a metonímia és a szinekdoché) veszik át a hasonlattól, az exemplumtól és a metaforától az uralmat. Ezúttal ráadásul e változás műfaji tétje is megcsillan, amennyiben belőle eredeztethető a korpusz elmozdulása az epika irányába.

A Balassinak tulajdonított „Adj már csendességet...” kezdetű versről írott tanulmány számot vet a vers egy korábbi, 1979-es, Németh G. Béla tollából származó elemzésével is, hogy rámutasson, hol haladják meg a (De Man-i) dekonstrukciós olvasási stratégiák a strukturalizmus eredményeit: amikor belátják a grammatikai struktúrák és a retorikaiak nem folyamatos voltát. Németh G. mindekenélőtt az argumentációt tartja a vers legfőbb retorikai teljesítményének, a trópusokon viszont átsiklik; ebből adódóan nem veszi észre, hogy a vizsgált szöveg trópusai maguk is argumentatívak – noha, mint Szilasi kifejti, a tropológiai argumentáció kifejezés maga is alakzat, hiszen az

argumentáció az invenció része, a trópusok tana pedig az *elocutio*é. A szöveg ezért kiváló példa lehet a retorika retorizálódására, vagyis arra, hogyan írja felül egymást az argumentáció és a trópusok retorikája.

Régóta ismert tény, hogy a magyar nyelvű zsoltár szerkezete narratívabb jellegű, mint a forrásszövegei. A fejezet második excursusában Szilasi arra keresi a választ, hogy ha a zsoltárfordításokban a trópusok narratívákat hoznak létre, vajon az átültetők kísérleteznek-e az ellenirányú eljárás, a zsoltárok ékesszólásához foghatóan dús narratíva megteremtésének lehetőségével. A némany zsoltárfordításban és a történelmi ének szerzésében is jeleskedő szerzők (Batizi András, Sztárai Mihály és Szegedi Gergely) egy-egy történeti szemrevételezése, a kapott eredményeknek a kortárs lírai anyag (Szkhárosi Horváth András egy éneke) felőli kontrollolvasása után a válasz nemleges. Mindazonáltal felsejlik egy íratlan poétikai szabály, amelynek értelmében a Szentírás szövegét akár csak interpretatív formában is tilos képes beszéddel elhomályosítani, s ennek következményeképp a bibliai, illetve vallásos tárgyú történetekben narratíva és trópus csakis gondosan különválasztva működtethető.

A legfontosabb három követőt külön-külön tárgyaló fejezetek közül a kanonikus hagyományt figyelembe véve kétségtelenül a Rimayval foglalkozó résznek a legnagyobb a tétje. A költőt övező figyelem ellenére a Rimayról megjelenő tanulmányokból rendre hiányzik a Balassi–Rimay-szövegpárhuzamok imitációs szempontú interpretációja. Szilasi ezt nyújtja, és az összehasonlító értelmezésekből a nyelv működését korát meghaladóan ismerő, az előd technikáit radikálisan továbbfejlesztő, tudatos költő képét építi fel.

Az első pár Rimay: *Isten Asszonyokkal égből...* és Balassi *Ez világgal bíró...* kezdetű verse. Rimay esetében tehát fordításról van szó, hiszen a Balassiért folyó, istenek közötti harcot megjelenítő költemény Tolnai Balog János 1595-ben megjelent latin nyelvű epitáfiumának átültetése. Ha ezt még azzal is kiegészítjük, hogy Szilasi szerint Tolnai Balog verse egy Balassi-költeményt imitál, akkor már ez az

első elemzés is igen összetett követési rendszert tár elénk. A költők eljárásában az a fő különbség, hogy Balassi meg sem kísérli az alkalmazott képek egységes rendszerbe foglalását, Rimay pedig – talán a Szilasi argumentációjában központi szerepet betöltő *con-cetto* eszményének hatására – kerek, lezárt rendszert alkot meg.

A következőkben vizsgált művek (Rimay: *Szólítván nevemen...*, Balassi: *Julia szózatját...*) kettejük szerelmi költészetének az összehasonlítása mellett a régóta rögzült „könyvember Rimay”-kép felülvizsgálatára is alkalmat nyújtanak. A Rimay-vers olvasatában először a prosopopeia Balassinál nem tapasztalható kifinomultságú alkalmazását és a Balassiéától idegen, övénel higgadtabb szerelem-felfogást emeli ki a szerző, majd – alátámasztva a könyv egyik (szintén már említett) fő állítását – a trópusok helyett a figurák dominanciáját véli benne felfedezni. Az olvasat legizgalmasabb része azonban minden bizonnyal a laudáció természetéről folytatott eszme-futtatás. Eszerint Lidiának azért nem létezhet méltó dicsérete, mert a laudáció tárgyát maga a laudáció is módosítja (szépi-ti), tehát a „laudáció tárgya – részben annak eredménye” (172. old.). Vagyis „nem létezhet tökéletes ábrázolat, *différence* van” (173. old.) – Balassi szövegét továbbfejlesztve Rimay egészen a nyelv konstitutív voltának felismeréséig jut el.

Az echós versek (Rimay: *Kősziklák közt lakó...*, Balassi: *Ó magas kősziklák, Nyolc ifjú legén...*) összehasonlítása során Szilasi azt a roppant érdekes jelenséget véli felfedezni, hogy Rimay összetettebb műveletekkel is operáló echója bonyolultabb kérdésekre keres választ. Szilasi általánosítja is a kérdést, s eljátszik a gondolattal, hogy a régi magyar költészet bizonyos rétegeiben összefüggések mutatkoznak a téma súlya és a rimtechnika összetettsége között. Rimay nyelvtudatosságának forrásaként is láthatjuk itt az imitált Balassit: amikor echója azt mondja, hogy „én”, akkor a nyelv voltaképpen kisiklik a kezei közül (ki is az az én?), és pontosan ezt fűzi tovább Rimay. A meghaladás vágya tehát nem pusztán a konkrét mintára vonatkozik,

hanem a háttérben megbúvó poétikára és nyelvszemléletre is.

Az elemzés az imitációs szempontból különösen fontosnak vélt zsolttárparafrázis-párral (Rimay: *Könyörögi énrajtam, Úr...*, Balassi: *Végtelen irgalmú...*) folytatódik. Szilasi szerint Balassi versének *Epicédium*-beli környezete az aposztrophében látatja Balassi legfontosabb retorikai eszközét, aki azonban az eszköz ezt követő totális száműzésével rögtön tudatos elkülönülési gesztust is tesz, és a „saját” eszközeihez fordul. A két vers bűnbánati modelljében is fontos különbségekre derül fény: míg Balassinál inkább az önkifejezést és a vallomást szolgálja, addig Rimay valamiféle általános bűnbánati szabály kinyerésére törekszik, és – ismét csak tanúságot téve egy újfajta nyelvszemléletről – az igazi bűnbánat elnyerhetőségét isteni beszédaktusok (bűnvallás, kérés, engesztelés) végrehajtásához köti. A következő vizsgált verspárban is hasonló tendenciákat azonosít a szerző, szerinte Rimay a *Reménységem te légy...* kezdetű versben egy nem metonímián alapuló nyelv keresését szorgalmazza.

A következő egység a vitézi tematikával foglalkozik (Rimay: *Ez világ, mint egy kert...*, Balassi: *Vitézek, mi lehet...*, *Vitézek karjokkal*). Az első pillantásra nem kimondottan aemulativ természetű Rimay-vers érdekes módon teljesen felszámolja a szerelmi kontextust, befejezésében pedig lényegében az egész vitézi költészetnek ellentmond. Ha felépítésében valamennyire követi is, az alkalmazott technikák megválasztásában Rimay tudatosan eltávolodik mesterétől. Aposztrophék helyett szentenciákat alkalmaz, az argumentációt exemplumra cseréli, továbbá kerül az átvitt értelmű interpretációnak teret engedő elemek használatát. Közelebről nézve tehát Rimay mind mondani-valójában, mind eszközkészletében a tudatos elkülönülést választja.

Egy újabb zsolttárfordítási összeállítás az „életes Balassi” és a „könyvember Rimay” hagyományos irodalomtörténeti szembeállítását tárgyalja, és azzal a javaslattal áll elő, hogy a háttérben valójában inkább egyfajta nyelvi fordulatot kell elképzelnünk: míg Balassi a minél tökéletesebb

jelölő megtalálásán, addig Rimay a jelölők minél precízebb összehangolásán fáradozik. A *Katonák hadnagya...* különleges helyet foglal el az imitációk sorában, amennyiben egyszerre több Balassi-verset (lényegében egy egész tematikus egységet, a vitézit) imitál, és a műveletre explicit módon utal is. A *Minden dolgok között...* kezdetű vers Balassi *Idővel paloták...* kezdetűjével kerül párba, és bennük a Rimay-ra jellemző deduktív (szentenciából kiindulva építkező) és a Balassinál gyakoribb induktív (a szentenciákat inkább konklúzióképp használó) építkezés különbözőségére figyelhetünk fel. Az utolsó összehasonlítás (Rimay: *Reménységem vagyon nekem...*, Balassi: *Reménységem nincs már...*) is a nyelvkeresés témájával foglalkozik; a metonimikus nyelv alternatíváját Szilasi szerint Rimay végül a színekdokkhikus nyelvben találja meg.

Összességében Rimay Wathaynál céltudatosabban eljáró, az előd poétikáját annak rendszerében felülmúlni kívánó imitátorként jelenik meg, ám Szilasi véleménye szerint irodalomtörténeti szempontból jobban jártunk volna, ha Rimay Balassi eredményeit felhasználva továbblép, nem pedig törölni és újrateremtteni próbál. Altlánosságban arra a következtetésre jut, hogy a magyar irodalmi manierizmusban nem csupán stílustörténeti kategóriát, hanem a Balassival folytatott imitativ-aemulativ küzdelmet, a Balassi-stílus provokációját is látnunk kell.

A Rimay-fejezet első excursusa arra hívja fel a figyelmet, hogy míg az imitáció a versformák szintjén meglehetősen sok kutató figyelmét vonta magára, a további szintjeiről vajmi keveset tudunk. Három, a XVII. századi változások előzményének tekinthető XVI. századi szövegen át ismerhetjük meg a versek trópus- és lexikaalapú olvasási módjában rejlő gazdag lehetőségeket. Balassi *Bezzeg nagy bolondság...* kezdetű, általában az *Eurialus és Lucretia* szerzőségének ügyében vallott verséről azt állapítja meg Szilasi, hogy a széphistória szerelem-allegóriájának kevert (hasonlósági, metaforikus és metonimikus viszonyokra egyaránt építő) jellegével szemben Balassi Cupidója kizárólag metonímiákból áll. Mindez

a Dobó Jakabbal (mint a *Már szintén az idő vala kinyílásban...* kezdetű vers szerzőjével) folytatott poétikai vita kontextusában, a kötetkompozíció figyelembevételével jelenik meg. Az excursus másik felében a „szerenese” szó Balassinál fellelhető használatainak vizsgálatából az a meglepő eredmény születik, hogy azok tendenciózan megerősítik a Balassi-korpusz hagyományos, hármas tematikus felosztását.

A második excursus Tinódi Sebestyén *Krónikájának* gasztronómiai érdeklődésre is számot tartó szövegeit (*Az udvarbírákról és kulcsárokról, Sokféle részegősről*) olvassa újra, és a mű borfelfogásának tropológiai szempontú elemzéséből azt a következtetést vonja le, hogy a bor egy összetett és egy egyszerű színekdokkhé (bor – ember) aposztrophikus találkoztatása révén „képes arra, hogy megszólítsa az embert, pontosabban az abban lakó állatot” (245. old.). Ha a témát nem is, az eszközt ezen elképzelés szerint a *Szép Magyar Komédia Proológusának* szerelemtanában és Julia figurájában Balassi is átvette később (ha képesek vagyunk a szerzővel együtt látni a nő = összetett, férfi = egyszerű színekdokkhé feltételezett aposztrophikus találkozását).

Az első appendix a *Querela Hungariae*-toposz és Kölcsey *Hymnusa* közötti hatástörténeti láncolatot vizsgálja, Újfalviban és a protestáns énekeskönyvekben fedezve fel a nemzeti panasz és az Istenhez való könyörgés összefűzésének ősforrását. A második egy Kolroß-vers fordításai kapcsán azt sugallja, hogy Szenci Molnár Albert az *Oppenheimi énekeskönyv* szerkesztőjeként lemondott a radikális újításról, sőt az a gondolat is felmerül, hogy a *Psalterium* „[f]orradalmi újszerűségének látszata” (275. old.) pusztán annak köszönhető, hogy Szenci egy már heterometrikus korpuszt akart metrum- és értelelműen fordítani.

A könyv záróakkordja, az utolsó appendix és az ahhoz kapcsolódó *Mel-lékletek* fajsúlyos kérdése: lehetett-e korábbi változata a *Balassa-kódex*ből ismert kötetkompozíciónak? Szilasi a Batthyányi Ferenc által kedveséhez írt, német nyelvű levelekben előforduló idézeteket egybeszedve kimutatja, hogy a (*Balassa-kódex* számozása sze-

rinti) 58. utáni versekből egyáltalán nem idéz, míg az első 33-as csoportból csupán a 23. versig találhatók citátumok. Vagyis felsejleni látszik egy 2 × 25 versből álló kompozíció, amelynek lehetőségét Szilasi első lépésben a Balassi szerelmes verseit tartalmazó XVII. század eleji kéziratok vizsgálatával kontrollálja. Az előfordulásokban csupán kétszer látja sérülni a hipotézist, de ezekre is talál magyarázatot, a *Fanchali Jób-kódex* esetében például egy hipotetikus köztes állapotú forrást. Ezt követi az a kétlépcsős ellenőrzés, amely e konkrét kérdés kapcsán fogja vallatni a Balassi-imitációkat. Szilasi úgy találja, hogy az imitációk is elsősorban erre a feltételezett előd-korpuszra irányulnak. Rimay ugyan kilóghatna a sorból, de éppen ő az, akinek lehetett saját Balassi-gyűjteménye is. A konklúzió kérdések formájában hangzik el. Lehetett-e a *Maga kezével írott könyvnek* olyan állapota, amikor csak 2×25(+x) verset tartalmazott? Nem lehet, hogy ezt később bővítették a *Balassa-kódex*ből ismert gyűjteménnyé?

Mindent összevetve, a nagy műgonddal elkészített, aprólékos elemzésekből Szilasi sosem rest határozott következtetéseket levonni – szükségképpen határozott állásfoglalásra sarkallja olvasóját is.

Nicholas A. Christakis – James H. Fowler: Kapcsolatok hálójában

MIRE KÉPESEK A KÖZÖSSÉGI HÁLÓZATOK ÉS HOGYAN ALAKÍJTÁK SORSUNKAT?

Bögel György, Csermely Péter, Lovrics László kommentjeivel. Fordította: Rohonyi András és Rozsnyói Pál. Typotex, Bp., 2010. 376 old., 3900 Ft

David McCandless: Az információ gyönyörű

INFOGRAFIKA

Fordította Rozsnyói Pál. Typotex, Bp., 2010. 255 old., 5300 Ft

Ugyanabban az évben, 2003-ban jelent meg magyarul Barabási Albert-László *Behálózva. A hálózatok új tudománya* (Magyar Könyvklub, Bp.) és Marc Buchanan *Nexus, avagy kicsi a világ. A hálózatok úttörő tudománya* (Typotex, Bp.) című könyve. Ez utóbbi negyedik fejezete Manfred Eigen *bonmot*-ját idézi mottóként: „Egy elméletnél csak két lehetőség van: vagy helytálló, vagy hamis. Modell esetében van egy harmadik is: helyes, de érdektelen.” Noha a megfogalmazás nem pontos – állítások lehetnek igazak vagy hamisak, elméletek helyesek vagy tévesek, modellek viszont egyszerűen vagy modelljei valaminek, vagy nem (vö. Ruzsa Imre: *Bevezetés a modern logikába*. Osiris, Bp., 2000.) –, az érdekesség olyan hozzáadott érték, amely ma talán nagyobb vonzerőt jelent, mint maga a modell. A hálózatelméleti alkalmazásokat bemutató könyvek esetében is ez a helyzet – modell voltuk nem kétségtelen, a nemzetközi könyvpiacra mégis százak nagyságrendben jelent meg eddig e

BALÁZS-HAJDU PÉTER
MACZELKA CSABA

témában önálló kötet, a cikkeknek se szeri, se száma, magyarul ismét szinte egyszerre adtak ki két hálózati munkát tavaly: Barabási újabb könyvét, a *Villanások – a jövő kiszámítható* (Nyitott Könyvműhely, Bp.), valamint az itt recenzelt Christakis–Fowler-féle *Kapcsolatok hálójában*. És a hálózati elméleti boom még tart, ami igazán figyelemre méltó.

A hálózati elmélet alapvetően a hálózati- és a számítógép-tudomány része, nagyban támaszkodik a gráfelméletre, és – az elsőként említett könyvcímek által sugalltak ellenére – korántsem nyolc éve kezdtek alkalmazni a szociológia, a közgazdaságtan, a technológia, a politológia, az orvos- és a vezetéstudomány vagy épp a biológia területén. A társadalmi hálózatok elemzésének kezdeteit a XIX. század végétől, Émile Durkheim és Ferdinand Tönnies munkásságától, de legalábbis Georg Simmel *A szociológia problémája* című tanulmányától (1908) szokás számítani (vö. például Linton Freeman: *The Development of Social Network Analysis*. Empirical Press, Vancouver, 2004.), talán a legelső gyakorlati alkalmazására a chicagói Hawthorne Műveknél került sor a Western Electric megbízásából 1927-től kezdődően (vö. F. J. Roethlisberger – William J. Dickson: *The Internal Organization of the Group in the Bank Wiring Observation Room*. In: *Management and the Worker*. Harvard University Press, Mahwah, 1939), a *social network* kifejezést J. A. Barnes már 1954-ben bevezette (*Class and Committees in a Norwegian Island Parish*. *Human Relations* 7 [1954], 39–58. old.), ám jelenlegi lendületét és népszerűségét az utóbbi néhány év számítástechnikai fejlesztéseinek köszönheti. Egy évtizeddel ezelőtt egy népszámlálás adatainak rendszerezése oly módon, hogy többféle elemzés is könnyen végezhető legyen rajta, legfeljebb a szakmai berkeken belül keltett feltűnést (vö. például Philippa Pattison: *Algebraic Models for Social Networks*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993.), pedig Leonhard Euler már 1736-ban megoldotta a szentpétervári hét híd problémáját, mégpedig a gráfok „felfedezésével”. Ma bárki letöltheti például az Orange vagy a Tulip szar-

bad forráskódú szoftvert, amelyekkel maga modellezheti adatok összefüggéseit – sőt az utóbbival még adatokat is bányászhat; ugyanakkor a web 2.0 ad lehetőséget arra is, hogy a társadalmi hálózatokról még több információ álljon rendelkezésre, és maga a hálózat is továbbfejlődjön.

A szociálpszichológiai kutatások eldönteni látszanak a kérdést, vajon az emberek a társadalomban individuumként vagy a környezetüktől befolyásoltan cselekszenek-e. Úgy tűnik, cselekedeteinket erősen befolyásolhatják rokonaink, ismerőseink, barátaink vagy akár azok barátai, sőt amazokéi is (azoknak a barátai már nem számottevően), és ezek a szabályosságok hálózati elmélettel modellezhetők, gráfokkal kimutathatók, matematikailag pedig leírhatók. Az átlagos kapcsolati hálózat-elmélet receptje tehát elég egyszerű: végy adatokat, engedj rá egy gráfkészítő szoftvert, majd olvasd le azokat a tendenciákat, mintázatokat, amelyek az adatok gyűjtésekor elsőre nem voltak nyilvánvalók. Az interdiszciplináris kutatások szerencsére nem állnak meg itt, és a legújabb technikai újdonságokat alkalmazva továbblepnek a kísérletezésben, egyszersmind a kapcsolati hálózat napjainkban zajló átalakulását is górcső alá veszik. Így születhetett meg például a *Villanások*kal összefüggő *Brts* honlap is, és így elemezheték a jelenleg legnagyobb internetes közösségi oldal adatait. Az ilyen kutatások iránt tanúsított általános érdeklődés ugyanezen okból növekszik – egyre többen használják a közösségi oldalakat, próbálják ki a technika adta új lehetőségeket, és jóval fogékonyabbnak mutatkoznak a vizuálisan megtámogatott információk befogadására, mint az egyszerű szövegek elolvasására.

A társadalom(elmélet) embert emberrel összeöltő varrógépének és a kapcsolati hálózatok főként boruló esernyőjének e szerencsés találkozása a szociometria, szociálpszichológiai, gazdaságsszociológiai stb. boncaszalon – hogy tovább fokozzam e kép zavarosságát –, kivételes lehetőséget nyújt az emberorvosi ló tanulmányozására. Mellékes, de nem lényegtelen körülmény azonban, hogy élő, dinamikus környezetükből kiemelt adatok preparátumokká válnak, amelyekről

a szimulációs környezetben rengeteget tanulhatunk, és ha az egybevág is a valósággal is, vele nem azonos – azaz az így megszerzett tudás alapján csak a rendszeren belül lehet értelmes állításokat tenni, a többi csak találgatás. Az ötletbörzézésnek megvan az az előnye és egyben hátránya, hogy a jó elképzelések mellett bőven terem agyrem is, és elég egyszer elsiklani ama aprónak tűnő, ám az emberiség szempontjából mégsem oly kis lépés felett, amelyben a valóság és a modell helyet cserél. Christakis és Fowler tudatában van e veszélynek, ezért meglehetősen nagy intellektuális becsületességről téve tanúbizonyságot, következtetéseiket mindvégig valószínűségként, átlagként, de általában feltételes módot használva vázolják fel. Éppen az teszi izgalmassá a *Kapcsolatok hálójában*, hogy a -hat/-het ekkora számban fordul benne elő. Akinek már nem jelentenek revelációt Milgram és Granovetter kísérletei, a Dunbar-szám, a Lévy-röpték (Lévy-flight), a Pareto-eloszlás sem hozza lázba, Poincaré meg korábban sem nagyon érdekelte, és most már túl van a Barabási-villanásokon is, újabb szellemi csemegét vehet kézbe e könyvvel, de ajánlatos minden szavát alaposan megrágnia.

Az együttgondolkodást a *Kapcsolatok hálójában* – elsőre furcsának tetsző – kiállítása, azaz szél- és lábjegyzetel(tet)ése is elősegíti. Legelőbb ugyanis két dolog jut erről az ember eszébe: micsoda pazarlás ez a nyomdafestékkal és a papírral (kisebb a szedéstükör, lábnál végig körülbelül kétszeres a margó, a jegyzet nélküli oldalak lapszélén 6-6 sorban 2 cm széles kipontozás található); majd az, hogy ha már úgysem került minden fontosabb gondolathoz jegyzet, ama kevesek közül a gyengébbre sikerültek vagy el kellett volna hagyni, vagy jobban megírni. Ám azután elérte az olvasó a szándékot – mindez figyelemfelkeltés: e könyv olvastakor, kérem, jobb résen lenni, a főszövegre kell koncentrálni. Mellékesen vagy sem, végigvezet minket a kapcsolati hálózat-elmélet szinte teljes történetén, de ne bánjuk, az orvos-szociológus Christakis és a politológus Fowler alkotta páros képes újat is mutatni – széles margók ide vagy oda, nem

véletlenül majdnem 27 (A/5) ívnyi a kötet. Számos olyan kísérletet mutatnak be, amit maguk végeztek, vagy amiről az eddig magyarul megjelent kötetekben nem olvashattunk, például a rockdale-i iskolában kitört szifilisz- és a tanzániai nevetőgörcs-járványt vagy a twinsburgi iker- és a szenátusi társzponzorvizsgálatokat. A könyv jól szerkesztett, a kísérletek (és a korábbi eredmények) bemutatása világos, a nyelvezet könnyed és érthető, a példák változatosak, a gondolati ívek nem laposodnak el, a konklúzió igazán optimista és meglehangú (az ábrák kivitelezéséért köszönet a kiadónak). Mi a probléma mégis ezzel a szép új világképpel?

Ahogy a *Villanások* esetében elmereng az olvasó azon, hogy Barabási láthatóan komolyan úgy gondolja, tudományosan releváns és/vagy értelmes kérdés, vajon „villanás”-e Telegdi „jóslata” és annak beteljesülése, a *Kapcsolatok hálójában* is gyakran ad alkalmat szemöldökünk tornáztatására – kezdetben talán még összemorcolására, később aztán már csak a jókedvű csodálkozás kifejezésére. A *Villanások* megjelenését megelőző várakozás, majd az azt követő csalódottság jól nyomon követhető volt az interneten. Nyilvánvalóan nehéz érdekeset és újat mondani e témában úgy, hogy közben kulturális-történelmi-tudományos ismeretterjesztést és irodalmi szerepet is vállalunk – azért Barabási ezt a lécet elég jól megugrotta. Hasonlóképp illeti elismerés Christakist és Fowlert – szociometriát ennél közérthetőbben, lebilincselőbben és pozitívabb üzenettel aligha lehetett volna nem-milliméterpapírra vetni. Mindenképpen elismerésre méltó az a jó szándékú szemérmelenség, amellyel nem állják néha nagyon is hajmeresztő következtetéseiket elélni tárnai, hiszen igencsak fontos dolgot tesznek kockára: a komolyan vehetőségüket – ugyanakkor ezzel olyan diskurzus feltételeit teremtik meg, amelyben nem kell félni a tévedéstől, hiszen csak feltételezésekről, valószínűségekről és általánosságokról-általánosításról van szó. Ha gyakran elfeledkeznek is arról, hogy szemüvegen keresztül néznek a világra, mindenképpen szélesítik látókörünket. Ahogy a hasonlatok ter-

mészetéhez hozzátartozik a sántaság, mégis gyönyörködtetnek, úgy a nem megfelelően alkalmazott matematika is eredményezhet mellékes, ám annál inspirálóbb gondolatokat.

Nem az a kérdés ugyanis, van-e szabad akaratunk, és nem kell-e azt megmentenünk az olyan elméletek ellenében, mint például Barabásié vagy Christakis–Fowleré, akik különböző trükkökkel képesek kimutatni, hogy a ránk vonatkozó adatok egy csoportját bizonyos módon elrendezve szabályos mintázatokat vélhetünk felfedezni, amelyekből azután – a célnak megfelelően – hol induktív, hol deduktív következtetéseket vonhatunk le, és kijelenthetjük: viselkedésünk determinált, tetteink előre megjósolhatók, gondolatainkat és vágyainkat ezerféleképpen befolyásolhatja környezetünk. Ezt eddig is tudtuk, mégsem gondoltuk magunkat bábnak, ha szomszédunk keze fából volt is. Úgy tűnik, a háttérben paradigmaváltás van, de hogy pontosan mi, min, hol és hogyan változtat, az még körvonalaiiban is alig sejlik fel. Darwin kortársai számára nem kevésbé felforgató erejű lehetett még belegondolni is abba, hogy az ember a csúnya, szőrös és – horribile dictu – buta majommal áll rokonságban. Úgy látszik, mára ezt a traumát feldolgoztuk. Nekünk viszont ott akad dolgunk, ahol a kapcsolati hálózat evolucionista elmélete kiszakadhat saját elméleti mátrixából, mert ha valaki túl komolyan veszi, akár valamiféle bokanovszkizálás (vö. A. Huxley: *Szép új világ*) vagy egy szexmisszió (Machulski, 1984) eszközévé is válhat. Éppen most szolgálnak számunkra bizonyítékot arra, hogy itt az ideje a szabad akarat fogalma újragondolásának. Ugyanezzel a mozdulattal adják át a megoldás kulcsát, és az a józan ész – amíg (el)gondolkodunk, (ön)magunk lehetünk. Nem Milgram kísérleteivel van a baj – hányan képesek akár veszélyes nagyságú áramütést adni a rosszul felelő (beavatott) kísérleti személynek a társadalmi tekintélyfüggőség hatására –, hanem az észhasználat hiányával (miért is kellene bárkit megrázó élményben részesíteni csak azért, mert valaki azt mondja, azt kell tenni?).

Christakis és Fowler jó bűvész módjára dobál a kalapba különféle

adatokat, és amikor gyanúsán három tapsifül jelenik meg kettő vagy négy helyett, visszagyömöszölik, és a jó trükkel végül előrántanak egy illatos művirágcsokrot (pl. a „látható barátok módszere”, 305–307. old.). Olyan széles eszköztárral dolgoznak, hogy a lényegtelen pontatlanságokat szívesen elnézi nekik az ember (pl. a *couchsurfing.org*-ról mondtak az általuk megfogalmazott formában nem állják meg a helyüket; ugyanitt viszont a Firefox keresőmotor-ként, nem pedig böngészőként való említése a fordító figyelmetlensége), helyenként kissé túl didaktikusak (pl. a „Tűzoltóbrigád és telefonos hírlánc”), talán jobb lett volna nem említeni Hobbesot, Rousseau-t, J. S. Millt, Smitht vagy Marxot, és nagyon ritkán ugyan, de csúsztatáson is kaphatjuk őket (pl. a vallás, a gének, az MRI és a kapcsolati hálók közötti összefüggés a 273. oldalon). Az előzőekhez hasonló apró turpisságok felfedezése inkább örömet, mint bosszúságot okoz, ugyanis jelentőségük eltörpül ama gondolat súlya és szépsége mellett, hogy mindeközben legfőbb céljuk annak megmutatása, hogy az emberi hálózatok többek alkotóelemeik pusztja összegénél, és „bár mint emberi lények egyéenként is sok mindenre képesek vagyunk, a magunk erejéből elérhetetlen célok megvalósításához együtt kell működünk egymással. [...] Ha időnként kedves és jó cselekedeteket hajtunk végre, azok áterjedhetnek más emberek tucatjaira, sőt százaira is. És minden egyes jótettünkkel segítünk fenntartani magát a hálózatot, amely fenntart minket.” (337–338. old.) Annak megfogalmazása, hogy „[a]mikor egy hálózat periferiáját vesszük célba, hogy újabb kapcsolatok teremtéséhez segítsük hozzá az ott elhelyezkedőket, valójában nemcsak a peremvidéken élő hátrányos helyzetű egyéneknek segítünk, hanem a társadalom egész szövetének a megerősítésén fáradozunk” (ti. például a szegénység oktatással-képzéssel való csökkentésével, 335. old.), különösebben újat nem mond ugyan, de azért jó, hogy ezt most már papíron (monitoron) is levezethetjük, ami az eddig kételkedő tömegeket jó irányba befolyásolhatja.

A spontán módon létrejött hálózatokkal szemben a mesterségesen létrehozott rendszereknek nincs „struktúrája, bonyolultsága, funkciója, lendülete” – szépsége (31. old.) az információ-ábrázolás területén. Az ugyancsak a Typotex kiadónál megjelent, magyarul valamiért az *Infografika* alcímet viselő kötet cáfolni látszik ezt az állítást, ugyanis éppen azt igyekszik bebizonyítani, hogy adatok újszerű elrendezése nem pusztán hasznos, hanem egyszersmind esztétikailag élvezhető is lehet – bár éppenséggel emberi kreativitás szükségeltetik hozzá, nem pusztán egy számítógépes algoritmus. David McCandless azt firtatja, „lehet-e érdekfeszítő és olvasmányos a grafikonokkal, térképekkel és ábrákkal teletűzdelt, de a lehető legkevesebb szöveget tartalmazó könyv” (6. old.). Az információk gyors közlésének és tudatosításának, sőt megjegyzésének is hatékony eszköze a szemléltető ábra, főként dokumentumokban és az interneten, azonban az oszlopdiagramok, táblázatok és grafikonok már kissé ósdik. Ha

nem tudunk olyan űrlényeket kitalálni, amelyek nem csak kimérák (hiszen fantáziánk hozott anyagból dolgozik), túl lehet-e lépni néhány sziluett, kép, 3–3 (!) dingbat és betűtípus alkalmazásával a statisztikai ábrázolások merev, nem elgondolkodtató, hanem csak adatokat sulykoló, elég szűkre szabott határain úgy, hogy ne vigyen félre a grafika felszínesen értelmezett díszítő szerepe? Önmagában ez is nagy feladatnak tűnik, ám McCandless mindezt a művészi szint elérése és a szórakoztatás vágyával is megfejelte.

Az igazi truváj abban áll, hogy a régi (fa-struktúra, táblázat, sáv-, oszlop- és kördiagram) és a most népszerű megjelenítési formákat (különböző címkefelhők, kacsos növényi motívumok, stencil graffiti arcok, „metróvonalak”, divatos pasztellszínek és formák, szmájlik és egyéb ikonok) felhasználva, a lehető legkülönbözőbb adatokat összegyűjtve is McCandless demonstrálni tudta, hogy kérdésére a válasz egyértelmű „igen”. Jók a címadások, érdekesek a témák, elgondolkodtatók az adatok, szelle-

mesek a képi poénok, és mindennek a megkoronázása a 242–245. oldalon („Egy könyv létrejötte”). Ráadásul ha valaki összefüggő szövegre vágyik, elég majdnem a közepén (132–133. old.) felcsapnia eme albumot, ahol két teljes oldalt tölt ki a szerző posztmodern ars poeticája. „Nos, ennek a kavalkádnak, hangzavarnak és sokszínűségnek a fókuszában – egy nagy narrativa nélkül – kik vagyunk mi? Azok a posztmodern értékek, amelyeket az egyéneknek követniük kell, nem erkölcsi természetűek, hanem a részvétellel, az önkifejezéssel és a kreativitással állnak kapcsolatban. Lélektani értelemben: ne legyünk bizonyosak az abszolút igazságban, hanem keressük inkább a dolgok értelmét zűrzavaros világunkban.” (133. old.) E két oldalnyi szöveg maga és célja is kissé homályos ugyan, egy percre tán mégis megéri, hogy elgondolkodjunk azon, ha a szociológusok a gráfok helyett a McCandless-féle ábrázolást alkalmaznák, vajon nem lennének-e mások a következtetések is.

REMÉNYI ÉDUA